

סיכום הכנס השנתי של מכון אהרן למדיניות כלכלית בבית ספר טיומקין לכלכלה בנושא:

האם הממשלה מתמודדת עם אתגרי הצמיחה והקטנת העוני?

מסמך זה מהווה את תמצית הדיונים שנערכו במסגרת הכנס השנתי, מתוך מטרה לשתף את הקהל הרחב בעיקרי הדברים. בקריאת המסמך יש להביא בחשבון שמדובר בתמצית הדיון ולא בפרוטוקול מלא. יודגש, כי הדברים מייצגים את עמדותיהם האישיות והמקצועיות של חברי הפורום ואינם מייצגים בהכרח את העמדות הרשמיות של הגופים אליהם הם משתייכים.

הדוברים מובאים כאן לפי סדר הדברים במהלך הדיון.

תאריך המפגש: 24.5.2018

מהלך הכנס:

- דברי פתיחה – פרופ' אוריאל רייכמן
- דברי פתיחה – מר שלמה דברת
- נאום נגידת בנק ישראל – ד"ר קרנית פלוג
- מושב ראשון: צמיחה ועוני בעולם ובישראל
- מושב שני: האם המדינה מתמודדת עם צמיחה ועוני?
- מושב שלישי: התפתחויות בעולם הפיננסי

דברי פתיחה – פרופ' אוריאל רייכמן, נשיא ומייסד המרכז הבינתחומי הרצליה

- ברכות חמות לפרופ' צביקה אקשטיין ושלמה דברת שהקימו ביוזמה משותפת את מכון אהרן, הקרוי על שמו של אביו של שלמה, אהרן דברת זכרונו לברכה.
- מכון אהרן בא מתוך שליחות. רצון לשרת את מדינת ישראל דרך השפעה על מקבלי ההחלטות במגזר הציבורי וברצון לגיבוש חזון ואסטרטגיה ארוכת טווח. אסטרטגיה זו היא תולדה של מחקר מעמיק ביותר המבוסס על ידע ומידע רבים ועבודה מאוד מסורה של עובדי המכון. זהו חזון מהפכני בעולם ה-fake news, כפי שהולם את המרכז הבינתחומי ועל כן אני חושב שאנחנו צריכים להודות לפרופ' צביקה אקשטיין ושלמה דברת.
- הכנס עוסק בתעסוקה ובפריון, ובחדשנות להסרת מחסומים. כפי שיעלה בכנס, העלאת הפריון מחייבת הכשרה מקצועית וטכנולוגית במיוחד בחציון התחתון של האוכלוסייה הישראלית. אני רוצה לספר כעת על מיזם חדש שיצא ברוח הזו מהמרכז הבינתחומי. המיזם הוא Boot camp שנקרא "We Code" אשר מקנה הכשרה מאסיבית כך שבתוך שנה רוכשים ידע מספיק בתכנות כדי להשתלב בתעשיית ההיי-טק. זה לא דבר חדש בישראל אבל זוהי התכנית הראשונה הממומנת באופן פילנטרופי בראייה חברתית והוא מיועד לתושבי הפריפריה הגאוגרפית והחברתית בישראל. הוא יוצר הזדמנות לאנשים שלא יכלו קודם, לרכוש כלים שיאפשרו להם להתקדם כלכלית ולילדיהם מוביליות חברתיות. מייסדי התכנית הם פרופ' עמוס שוקן, דיקן-מייסד של בי"ס ארזי למדעי המחשב ופרופ' יואב שוהם, יזם סדרתי ופרופ' ידוע למדעי המחשב מסטנפורד. החזון היה כה יצירתי, שמשרד העבודה והרווחה והג'וינט ביקשו לשתף פעולה ולתמוך בו, כך שכבר בקיץ הקרוב יחלו לימודים אלה כ-30 סטודנטים. אנחנו מקווים שבתום עשרת החודשים הם ימצאו עצמם עובדים במשרה טובה ותורמים לחברה הישראלית.
- אין ספק שתפיסה זו אופיינית למרכז הבינתחומי. זהו מוסד שנולד מתוך מחויבות להכשיר את מנהיגות העתיד על בסיס שני ערכים: חירות ואחריות. המרכז שואף לתת כלים וידע מספיק לסטודנטים על מנת שיוכלו להיות יזמים ולממש עצמם ויחד עם זאת עם תחושה של שליחות חברתית ונאמנות מוחלטת לערכי הצינונות שעליהם קם המרכז הבינתחומי. המחויבות הזו היא לא רק במישור הכלכלי. בי"ס טיומקין לכלכלה, שצביקה (אקשטיין) הוא הדיקן שלו, מכשיר את הסטודנטים לחשוב על אותן אסטרטגיות לפיתוח החברה הישראלית ומעניק להם כלים להשתלב בתכניות המגזר הציבורי כך שלא מעט מן הבוגרים של בית הספר מוצאים את מקומם במגזר הציבורי בתפקידים בהם הם יכולים לתרום.
- אסיים את דברי בשתי הערות קצרות:
  - המרכז הבינתחומי מבטא יזמות סדרתית. המקום הזה קם ופועל מזה 25 שנים ללא אגורה שחוקה מהמגזר הציבורי. הוא דוגמה מוזרה של גוף שהמייסד שלו לקח על עצמו את הסיכונים הגלומים בהקמתו, ולמרות שלא יקבל אגורה שחוקה במקרה שיצליח מלבד אותה הרגשה מדהימה של תרומה לחברה הישראלית שזו הייתה המטרה של הקמת המרכז הבינתחומי. אבל, אויבי היזמות גם הפעם היו הברוקרטיה הציבורית, הברוקרטיה הממשלתית, ושורה ארוכה של גורמים אחרים כמו המל"ג ורמ"י שפעלו יחד כדי לשמור על הסטטוס קוו ולעצור את התפתחותה של היזמות. נראה שבסופו של דבר היזמות מנצחת.
  - קידום החזון של הכשרה מקצועית – אחת ההצעות כאן היא הקמה של ועדה נוספת שתעסוק בקידום ההכשרה המקצועית. אני רק רוצה להזהיר את כולם שלא דווקא הקמה של ועדות וגופים ציבוריים היא הפתרון. אני אומר שאקדמיה בכלל עומדת לפני שינוי רדיקלי. אותה אקדמיה שרוצה להישאר רלבנטית, תעסוק לא רק בתארים אלא בהכשרה מקצועית לדור הבא. חייבים לנצל את העוצמה שיש באקדמיה כפי שהיא כדי להביא אותה לתרום לקידמה הטכנולוגית שאינה אקדמית, זו שפונה לקהלים אחרים. במקום להקים גופים חדשים, צריך לייצר תמריצים לגופים האקדמיים הקיימים כדי לקדם את ההכשרה המקצועית והטכנולוגית, כפי שעושה כבר היום המרכז הבינתחומי.

דברי פתיחה – **מר שלמה דברת**, יו"ר דירקטוריון מכון אהרן; מייסד ושותף כללי, קבוצת ויולה

- אני רוצה לסקור את פעולות המכון ואת חלק מתחומי המחקר אותם נרצה לחקור השנה במסגרת המכון על מנת שנוכל לקבל פיידבק מכלכלנים בכירים בארץ ובעולם, לא רק על המחקרים עצמם אלא גם על נושאי המחקר עצמם.
- המכון הוקם כדי לתמוך בצמיחה כלכלית ובחוזק חברתי על ידי צמצום עוני. הוא מקיים מחקרים איכותיים המפוקחים על ידי ועדה מדעית עצמאית מהדירקטוריון, כפי שאני מאמין שצריך להתבצע במכוני מחקר. כלכלנים בכירים מישראל ומהעולם מבצעים מחקרים במטרה להסיק מהם תכניות מדיניות. המטרה של המחקרים אינה לספר את הבעיות אלא להציע להם פתרונות, וכאן ייחודיותו של מכון אהרן. המכון מקיים דיאלוג רציף על ידי שולחנות עגולים עם מעצבי מדיניות מובילים מבנק ישראל, ממשד האוצר ומשרדי ממשלה נוספים, נציגי המגזר העסקי. אנחנו מקיימים דיונים מקצועיים מבוססי מחקר, מעמיקים ולא פופוליסטיים, משהו שלצערי הרב נדיר מאוד במחוזותינו.
- מה זה מדיניות ציבורית בריאה בעיני? כמו שאתם יודעים אני עוסק בזה כבר שנים רבות יחד עם הרבה אנשים שנמצאים כאן, זה מתחיל מחזון משותף. מדיניות צריכה להיות מבוססת חזון, ולעתים הוויכוח הוא למעשה על החזון. חייב להיות אופק תכנוני אמיתי, ותכנית אסטרטגית ארוכת טווח. התכנית בישראל, שמבוססת על תקציב שנתי לא תמיד עוסק בטווח הזמן הנכון בו צריך להתעסק כדי לענות על שאלות יסוד. לא ניתן לעסוק בשאלות יסוד רק בראיה קצרת טווח של שנה או שנתיים קדימה.
- מדידה היא כלי קריטי שהמכון שם כנר לרגליו. מדידה אפקטיבית גם של התשומות וגם של התפוקות. בסופו של דבר מדיניות ציבורית נמדדת גם ביכולת הביצוע, כלומר מהירות תנועה, אבל גם בעמידה בלחצים וניהול משברים כלומר מהירות התגובה. כל האלמנטים האלה קיימים במדיניות ציבורית. החזון החברתי-כלכלי כפי שהגדיר אותו מאוד ברור ראש הממשלה בנימין נתניהו, ב-2005 - ישראל רוצה להיות בין 10 המדינות המובילות בעולם במדד התוצר לנפש. האסטרטגיה של ישראל הייתה כלכלה פתוחה, אסטרטגיה תחרותית המושתתת על חדשנות, מצוינות, סטארט-אפ ניישן, שיעורי עוני נמוכים ומוביליות חברתית גבוהה וחוסן חברתי. אני לא חושב שיש ויכוח על החזון. לעתים רבות כפי שעולה מהמכון, הוויכוח אינו על החזון אלא על הדרכים להשיג את החזון. אין ספק שכלכלת ישראל נמצאת במקום מצוין. צמיחת התוצר מתמשכת בשורה הראשונה בעולם, תעשיית הייטק מפותחת וגלובלית, נס התעסוקה כפי שהוגדר על ידי מירב ארלזורוב – הגידול של שיעורי התעסוקה של המגזרים השונים בהשתתפות בכוח העבודה. כמו שיציג זאת צביקה אקשטיין יותר מאוחר, זוהי הסיבה להמשך צמיחת התוצר ואנחנו נמצאים במקום שקרוב למיצוי של היכולת שלהם להמשיך ולהשפיע על צמיחת התוצר. אבל, יש אבל, אם נחזור ליעד של נתניהו, ישראל נמצאת במקום ה-23 בתוצר לנפש, ובמדד זה אנחנו לא מדביקים את המדינות המובילות. אנחנו במכון משתמשים להשוואה במדינות הסמן, קבוצת מדינות הדומות לישראל בגודלן ובכך שמבוססות על הון אנושי. בהשוואה של ישראל אנחנו רחוק מאחר בהשוואה למדינות הסמן ולממוצע ה-OECD. יתרה מזאת, למרות שהמשק בעל שיעורי צמיחה חיוביים, הפער בינינו לבין שאר המדינות אינו מצטמצם על פני זמן. אנחנו נמצאים רחוק מאוד ממדינות הסמן, בערך כ-70% מרמת התוצר לנפש במדינות הללו. ישראל עדין מפגרת אחר העולם במדד חשוב זה.
- הבעיה החמורה ביותר בישראל לדעתנו היא הפריון הנמוך, שנמצא בפיגור מול מדינות הסמן. לא רק שהפריון בישראל לא גדל בצורה מרשימה, הפער ממדינות הסמן רק הולך ועולה על פני הזמן.
- אני יודע שיש מחלוקת לגבי אופן מדידת שיעורי העוני, אבל במונחים אבסולוטיים ולמרות השיפור, אנחנו עדין בראש טבלת שיעורי העוני בין מדינות ה-OECD. אני מדבר על שיעורי העוני לאחר תשלומי המסים וההעברות. כלומר, מדיניות הרווחה הקיימת של ישראל לא מצליחה לטפל בעוני.

- דבר נוסף, שמדברים עליו פחות, הוא שישראל הפכה להיות מדינה פחות פתוחה לעולם. אם מדברים על ייצוא שהוא 40% מהתל"ג בתחילת שנות ה-2000, היום אנחנו מדברים על ייצוא של כ-30% מהתל"ג. התחושה שלנו שאנחנו משק פתוח שעוסק בסחר בינלאומי, אז אם מסתכלים על שיעורי הייצוא והייבוא שהולכים ופוחתים ומגיעים לשיעורים מסוכנים, מדובר בתופעה שכדאי להתייחס אליה.
- השאלה היא למה? מהם הגורמים לצמיחה איטית ופריון הנמוך. אנחנו מזהים 4 מקורות עיקריים, שצביקה ירחיב עליהם מאוחר יותר:
  - איכות ההון האנושי – דרוש שיפור באיכות התעסוקה ולא רק בשיעור התעסוקה ושילוב המגזר הערבי והחרדי.
  - פיגור משמעותי בפיתוח תשתיות.
  - נטל בירוקרטי כבד.
  - רמת השקעות במגזר העסקי נמוכה בצורה קיצונית בהשוואה לעולם.
- לגבי רמת ההון האנושי, נדבר על כך הרבה בעקבות ועדת התעסוקה 2030. אם מסתכלים על סקר היכולות של PIC, רואים שהרמה בישראל נמוכה ממוצע מדינות ה-OECD, ובצורה קיצונית יותר ממוצע מדינות הסמן, אותן מדינות כאמור ששמות את ההון האנושי כאסטרטגיה מרכזית לצמיחה.
- ההשקעה הציבורית, אפילו במונחי אחוזי תוצר היא 2%, נמוכה משמעותית מההשקעה במדינות הסמן. יש המלצות ברורות בעניין.
- הנטל הבירוקרטי הוא כבד. אם משתמשים במדד קלות עשיית העסקים (Doing Business) של הבנק העולמי, ישראל נמצאת במקומות האחרונים בין מדינות ה-OECD, ולמרות המאמצים המרובים מצבנו התדרדר בשנים האחרונות. הנטל הבירוקרטי, כפי שמדווח על ידי עסקים, הוא במצב בלתי נסבל והוא גם שמקשה על הממשלה להוציא פרויקטים לאומיים ופרויקטי תשתיות. הנטל הבירוקרטי אינו משפיע רק על המגזר העסקי אלא ללא ספק גם על המגזר הציבורי.
- התוצאה היא שרמת ההון הציבורי נמצאת בתחתית טבלת ה-OECD. החוסר במלאי ההון הציבורי בהשוואה למדינות ה-OECD עומד על כ-150 מיליארד דולר. חייבים להבין שבסופו של דבר, התרומה המשמעותית בפריון היא רמת ההשקעה הנמוכה במגזר העסקי. מלבד רמת האדם או העובד, דרוש להסתכל גם על רמת הכלים וטכניקות העבודה בהם משתמש העובד. מדינת ישראל נמצאת בפער של כ-65% ממדינות הסמן בכל הנוגע להשקעת במגזר העסקי. המגזר העסקי, בין אם במגזר השירותים ובין אם על מפעלים חדשים שלא קמים, בין על ציוד ולמרות תעשיית ההייטק שהיא מאוד משמעותית ודורשת רמות השקעה נמוכות יותר, זה נושא מאוד מדיגי והוא מסביר להערכתנו כ-50% מהפער בפריון בהשוואה לעולם. להערכתנו, מדובר בגורם משמעותי יותר מאשר רמות ההון האנושי, ההשקעה בתשתיות ובנטל הבירוקרטי. זהו פקטור שלא נחקר מספיק ואנו בטוחים שחשוב לחקור אותו.
- אנחנו מפרסמים המלצות בנושאים שונים, ואנחנו שמחים לשמוע שהמלצות מיושמות, כמו הקמת הועדה להפחתת הבירוקרטיה, ובנושאים של ההשקעות בתשתיות. אולם, אנו לא מסתכלים על החצי המלא של הכוס, אלא על הריק ומה שאנחנו מתכוונים לעשות בשנה-שנתיים הקרובות היא לבחון איפה וכיצד ניתן להרחיב את ההשקעה במגזר העסקי. אין ספק שההייטק אינו יכול להיות הפתרון. לתעשיית ההייטק יש אתגרים עצומים, והיא במידה רבה מוגבלת בצמיחה שלה ואינה יכולה לשאת לבדה את העול של המשך הצמיחה במשק הישראלי. אנו נחקור מדוע ההשקעה במגזר העסקי כה נמוכה, ונבחן המלצות מדיניות להשקעה חדשות, בתעשייה המסורתית ובשירותים. רוצים להמשיך לעסוק בהפחתת הנטל הבירוקרטי. פרויקט דגל שלנו הוא בהשקעה בתחבורה. 70% מהחוסר בהשקעות כיום מגיע מחוסר השקעה בתחבורה ובו נתמקד. נחקור אם יש אמצעי מדיניות נוספים שיכולים להשפיע על הגדלת ההשקעות במגזר העסקי.
- תכנית דגל נוספת שהחלה במכון בחודשים האחרונים היא תכנית למגזר הערבי. כ-21% מהמועסקים בישראל הם מהחברה הערבית. יחד עם זאת, הכלכלה הערבית חיה ביקום מקביל מהכלכלה היהודית. רמת ההשתלבות של החברה הערבית בכלכלה היהודית היא

נמוכה להחריד לצערי. יש לזה השלכות לא רק חברתיות וכלכליות, כי אם גם מוסריות. אנחנו חושבים שרמת המודעות לכך בממשלה היא גבוהה, והרגשנו שלא נעשה מחקר מספיק מעמיק לאסטרטגיה לשילוב אפקטיבי של החברה הערבית. מקווים לדווח על המסקנות בקרוב.

- בסופו של דבר רק על ידי דיאלוג מקצועי, כמו זה שנעשה במכון אהרן, דיאלוג מבוסס מחקר והמלצות מדיניות, מוכוון חזון וחשיבה ארוכת טווח, כזה שיושבים יחד מקבלי ההחלטות עם החוקרים ונציגי המגזר העסקי, נוכל להתמודד עם אתגרי המשק הישראלי, ולתרום את תרומתנו הצנועה כמכון.

נאום נגידת בנק ישראל – ד"ר קרנית פלוג

- מכון אהרן למדיניות כלכלית עוסק בליבה של הנושאים החשובים ביותר למדיניות הכלכלית בישראל, ובמחקר שמנסה לבסס את הדברים. גם אנחנו בבנק ישראל, בכובע של היועץ הכלכלי לממשלה עוסקים באותן סוגיות כבר הרבה שנים, ואולי לא במקרה המסרים שלי יהיו דומים למה שכבר שמעתם.
- לסיכום נושא הכנס שהצבתם, האם הממשלה מתמודדת עם אתגרי הצמיחה והקטנת העוני? אפשר להגיד שהממשלה מתמודדת, במידה מסוימת, אך לא מספיק. ואולי יותר חשוב אם אנחנו מסתכלים על המגמות בהסתכלות קדמיה לטווח ארוך, מה שנעשה עד עכשיו ודאי לא יבטיח המשך צמיחה בת קיימא, כזאת שגם תחלחל לכל חלקי האוכלוסייה ותביא לצמצום פערים וצמצום העוני, ובזה נתמקד.
- עיקרי הדברים:
  - עשינו כבר כנרת דרך שהביאה לצמצום של העוני בשנים האחרונות על בסיס גידול בהשתלבות בתעסוקה. יחד עם זאת אי השוויון בהכנסה נטו ושיעורי העוני הם עדין גבוהים בהשוואה בינלאומית. הפריץ גדל לאט, לא מדביק את הפערים, והמשמעות היא שרק צמיחה מכלילה תביא לשיפור גם ברמת החיים וגם בצמצום הפערים כאשר האסטרטגיה היא להמשיך לעודד תעסוקה בכל קבוצות האוכלוסייה למרות השיפור שראינו, במקרה של הגברים החרדים והנשים הערביות הפערים עדין גדולים. צריך להביא להמשך השיפור בפריץ על ידי
    - העלאת רמת ההון האנושי. צמצום הפערים בהון האנושי שמאוד גדולים.
    - שיפור התשתיות, במיוחד תחבורה ציבורית אבל לא רק.
    - ייעול הרגולציה וצמצום הבירוקרטיה העודפת.
  - צריך לזכור שגם אם נעשה את זה, עדין יהיו אוכלוסיות שההשתלבות שלהן מוגבלת, וכושר ההשתכרות שלהן מוגבל וגם להן צריך להתייחס.
  - איפה אנחנו נמצאים על ציר הזמן? ישנה עלייה בתחולת העוני ובאי שוויון בהכנסה הפנויה בין השנים 2002 ל-2009 והתחלה של ירידה גם בשיעורי העוני וגם באי השוויון בהכנסה הפנויה בערך מאז, בזכות ההשתלבות במעגל התעסוקה. ראינו שלמרות הירידה, שבמדד המקובל, שיעור העוני ביחס להכנסה הפנויה הוא הגבוה ביותר מבין המדינות המפותחות.
  - ישנה עלייה שונה בשיעורי העוני בקרב אוכלוסיות שונות. ניתן לראות שהייתה עלייה בשיעורי העוני של משקי בית שאין להם מפרנס בכלל, גם בקרב מפרנס אחד, וגם במקרה של שני מפרנסים (הערה: לא מדובר בהכרח במשרה מלאה). בנוסף אנחנו יודעים ששיעורי העוני גבוהים באוכלוסייה הערבית ובאוכלוסייה החרדית, והם יותר נמוכים וגם ירדו בקרב האוכלוסייה היהודית הלא חרדית. מה שעומד בבסיס השיפור, כפי שכבר הוזכר, היא עלייה בשיעור התעסוקה בכל קבוצות האוכלוסייה, בין השנים 2001-2017. רואים עלייה מהירה ביותר בקרב הנשים החרדיות. רואים עלייה מתונה גם בקרב הנשים הערביות, אך עדין בפער גדול משאר הנשים. בנוסף, אצל הגברים החרדים אנחנו רואים שיעור נמוך במיוחד. הייתה שם עלייה אך היא נבלמה בשנים האחרונות, גם זה כתוצאה של שינויי מדיניות.
  - השיפור בתעסוקה בא לידי ביטוי בכך שחלק גדול יותר מההכנסה, בעיקר בקרב החמישון התחתון - כ-61% - היא הכנסה מעבודה. מדובר בעליה מכ-30% ל-61%. הסיבות לעלייה הן גם גידול בתשומת העבודה של החמישון התחתון אך גם כתוצאה מהפחתה של קצבאות ותשלומי העברה אחרים שהצטמצמו. זה ביחס ל-86% הכנסה מעבודה בקרב החמישונים האחרונים.
  - בבחינת רמת השכר היחסית, לא חל צמצום בפערי השכר. החמישון התחתון בפערי שכר גדולים מהחמישון העליון. הפער הזה לא נסגר. חלק מההסבר לאי-סגירתו

- היא העובדה שמי שנכנס למעגל התעסוקה הם אנשים יחסית בעלי כישורים נמוכים ויכולת השתכרות נמוכה.
- הפער בשכר לשעה בין העשירון התחתון לעשירון העליון הוא הגבוה ביותר במערב. השכר לשעה באחוזון הוא ה-90 הוא בערך פי 5 מהשכר לשעה באחוזון ה-10, לעומת ממוצע של פי 3 במדינות ה-OECD. כלומר, פערי השכר כאמור נותרו בעינם. בעובדה שאלה שנכנסו למעגל התעסוקה הם בעלי יכולת השתכרות נמוכה אומרת שאם בעבר משפחות עם שני מפרנסים לא היו עניות בכלל אנחנו רואים עלייה מתמשכת של כניסה לעבודה מ-2002 עם קיצוץ הקצבאות בעיקר בקרב האוכלוסיות הערביות והחרדיות, ורואים עלייה בשיעורי העוני של משפחות עם שני מפרנסים. רבע מהמשפחות הערביות עם שני מפרנסים הן עניות. אני חושבת שכשאני מסתכלת על האתגר קדימה, זה מסמן את האתגר.
  - לסיכום, ראינו שהצמצום בקצבאות והפחתת מס ההכנסה תמצו כניסה לשוק העבודה. המדיניות הביאה להפחתה באי השוויון הכלכלי, אבל חלק מן המצטרפים הם בעלי כישורים נמוכים ויכולת השתכרות נמוכה והם נותרים מתחת לקו העוני, וזה נכון בעיקר במשפחות גדולות. עד 2010 ראינו עליה באי השוויון גם בהכנסה הכלכלית, בגלל הירידה ב-Re-Distribution. בשנים האחרונות העובדה שחלה ירידה באי השוויון הכלכלי תורגמה לירידה גם באי השוויון בהכנסה הפנויה וגם בעוני.
  - נקודה חשובה נוספת היא הפיריון והשכר, שהם המפתח לשיפור מתמשך ברמת החיים וצמצום העוני. התוצר לנפש בישראל גדל בערך באותו קצב של מדינות ה-OECD. נותרנו עם פער יחסית קבוע. אבל, כשאנחנו מסתכלים על פיריון, אנחנו לא סוגרים את הפער. הפער הוא בערך 27% ביחס לממוצע ה-OECD, ואני חושבת שזה האתגר הגדול. כשאנחנו מסתכלים קדימה, יש סיבה לדאגה גדולה. יש רוח נגדית כנגד הצמיחה העתידית משני מקורות:
  - העולם צפוי להיות פחות מסביר פנים לייצוא הישראלי בשנים הבאות. הערכות הגופים הבינלאומיים ביניהם ה-IMF, היא שהצמיחה בסחר העולמי תהיה קטנה בשנים הבאות יחסית למה שהיה לפני המשבר הגלובלי אז הוא עלה בשיעור של כ-7% לשנה והוא צפוי לעלות בשנים הבאות בשיעור של כ-4% לשנה. זאת למרות ההתאוששות שאנחנו רואים בשנה האחרונה. העולם יהיה פחות מסביר פנים והצמיחה בישראל כפי שאנחנו יודעים מתואמת עם הסחר העולמי.
  - גם אצלנו יש גורמים הממתנים את הצמיחה הצפויה. הראשון, עקומת גידול התוצר ביחס לשנות הלימוד או להשכלה מגיעה למיצוי והתרומה שלו העתידית לגידול בתוצר תהיה מתונה, אם בכלל. השני, השינוי הדמוגרפי יגדיל את המשקל של אוכלוסיות עם פיריון נמוך וההשתלבות שלהם בשוק העבודה יחסית מוגבלת. אומרים שנצטרך לעבוד הרבה יותר קשה כדי להגיע לקצב צמיחה שראינו בעבר שגם הוא כאמור לעזר לנו לסגור את הפער ביחס למדינות אחרות.
  - שלמה כבר עמד על הגורמים המשפיעים על רמת פיריון נמוכה יחסית. הפיריון המתון אצלנו נובע משלוש קבוצות של גורמים:
    - מלאי ההון הציבורי – ראינו שגם ההשקעה נמוכה כך שאנחנו לא מגדילים את המלאי בקצב הנדרש. בעיקר בהשקעה בתשתיות, ובייחוד בתחבורה הציבורית. רמת התחבורה הציבורית נמוכה ביותר ופוגעת באופן ישיר בפיריון. אחת הדרכים לחשוב על זה היא שלמעשה שוק העבודה הנגיש לפריפריה הוא קטן לעומת של אלה שחיים במרכז, במקום שבו יש תחבורה ציבורית יותר מפותחת שיכולה להביא את האוכלוסייה לאזורי תעסוקה מתאימים.
    - רמת מיומנויות של אוכלוסייה הבוגרת בישראל נמוכה בהשוואה בינלאומית בכל התחומים – גם בכישורים העיוניים, גם בכישורי האוריינות, וגם בתפקוד בסביבה הדיגיטלית, שזה קצת מפתיע אולי למדינת סטארט-אפ.

לא מדובר רק ברמה נמוכה, גם הפערים בכישורים הם גדולים ומשמעותיים.

- מצבנו העגום במדד ה-Doing Business ומבחינת הבירוקרטיה והרגולציה העודפת והלא עקבית דובר לא מעט.
- תופעה מעניינת שקיימת היא שמספר שנות הלימוד בישראל גבוה יחסית, וכן מספר בוגרי התארים. אך כשמשווים את המיומנויות הבסיסיות בכל רמת השכלה, ישנם פערים ממדינות ה-OECD. אנחנו רואים נחיתות בכישורים הבסיסיים לאנשים עם אותה רמת השכלה ממדינות אחרות. אכן ברור שעניין ההון האנושי כאמור הוא חשוב מאוד והפערים הם גדולים במיוחד.
- ישנם גם פערים משמעותיים בין האוכלוסיות השונות בתוך ישראל, וכן בתוך האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית. אפשר לראות שהפערים בין האוכלוסייה החרדית ללא-יהודית הם לא גבוהים אך כאשר מפלחים את האוכלוסייה החרדית מעל ומתחת לגיל 40 מגלים שהפערים באוכלוסייה המבוגרת הם נמוכים אך באוכלוסייה הצעירה גבוהים יותר, וזה מטריד כמובן בהסתכלות קדימה.

• לסיכום:

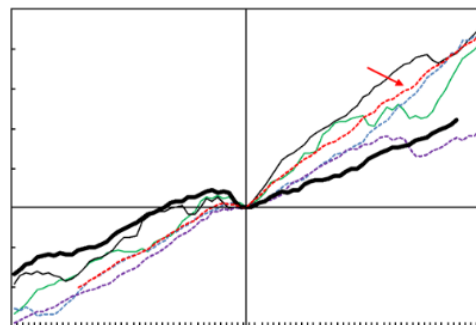
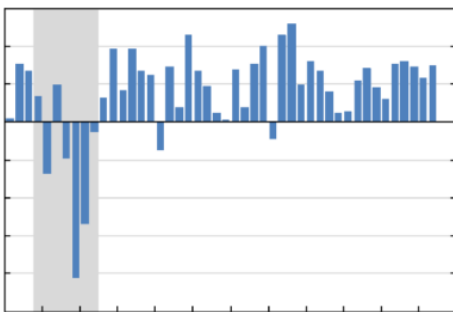
- העלאת הפרייון היא מפתח לצמיחה בת קיימא ומכלילה, כלומר שיהנו ממנה כל חלקי האוכלוסייה. הנושא המרכזי שצריך לטפל בו הוא סוגיית ההון האנושי, וכן חינוך בכל הרמות והכשרה מקצועית וטכנולוגית. צריך לשים לב שהתרומה של שנות הלימוד לצמיחה קרובה למיצוי, וכעת האתגר העיקרי הוא איכות ההשכלה וההקניה של מיומנויות היסוד לכל חלקי האוכלוסייה. מערכת החינוך צריכה לעשות הרבה יותר כדי להקנות את הכישורים והמיומנויות של למידה עצמית, פתרון בעיות ויצירתיות וחשיבה ביקורתית. כל הדברים הרלבנטיים לתפקוד בשוק העבודה העתידי.
- ההישגים הנמוכים במיוחד של אוכלוסיות מרקע חלש, או מה שנקרא הפריפריה הגאוגרפית והחברתית, מחייבת השקעה רבה יותר של משאבים לאוכלוסייה הזאת. צריך להגדיל את התקציב באופן של העדפה מתקנת בלי לפגוע ביתר התלמידים. צריך לזכור שהישגי מערכת החינוך באופן כללי אינם מספקים. דרך יעילה יחסית לטפל במסגרת של העדפה מתקנת היא תמרוץ מורים איכותיים לעבור לפריפריה הגאוגרפית והחברתית והוספת שעות הוראה לאוכלוסיות הללו. מעבר לכך צריך להמשיך ולפעול לשילוב אוכלוסיות אלה לשוק העבודה על ידי הגדלה של המדיניות הפעילה לדחיפה לשוק העבודה. אנחנו יכולים ללמוד הרבה ממדינות אחרות על מדיניות פעילה לדחיפה לשוק העבודה ולעשות התאמה לאוכלוסיות השונות בישראל.
- בעניין הסרת החסמים לצמיחה ולפרייון, כפי שכבר הזכירו. נדרש גם תכנון ארוך טווח. אנחנו חוטאים בתכנון קצר טווח באופן קיצוני. הסרת החסמים לפיתוח תשתיות, קידום תחרות וקידום רפורמות.
- גם לאחר שנעשה את כל זה, צריך לזכור שיש אוכלוסיות שכושר ההשתלבות שלהם בתעסוקה היא מוגבלת וכושר ההשתכרות שלהם מוגבל. חשוב לעודד תעסוקה גם בקרב אוכלוסיות אלה באמצעות תמריצים מתאימים וחשוב להפחית עד כמה שניתן את המס הגלום בהטבות לאוכלוסיות עם מוגבלות תעסוקתית כי זה מונע גם מהם להגדיל את היצע העבודה. לטעמי יש מקום להעלות עוד את מס ההכנסה השלילי (מענק עבודה), שיפור שירותי ההכשרה וההשמה. דמי אבטלה אצלנו צנועים עד כאב ולא מאפשרים למצוא תעסוקה מתאימה ולמצות את כושר ההשתכרות שלהם. נושא נוסף הוא העלאת גיל הפרישה ועידוד תעסוקת מבוגרים.

מושב ראשון: צמיחה ועוני בעולם ובישראל

אלן קרוגר, אוניברסיטת פרינסטון; לשעבר יו"ר מועצת היועצים הכלכליים של הבית הלבן

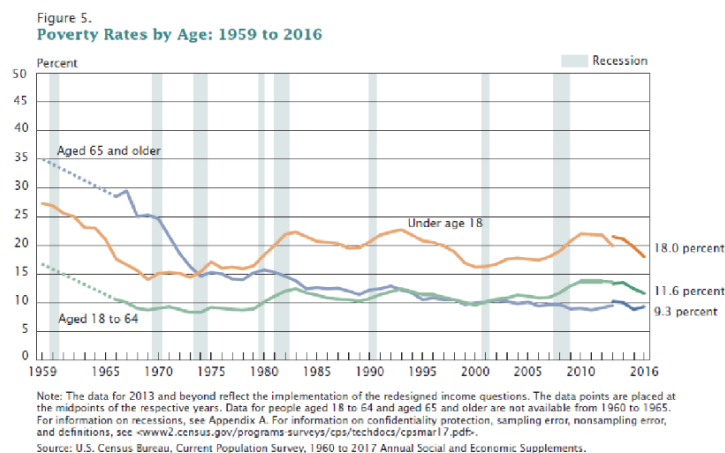
- Let me first thank you for inviting me. There are very few academics who excel in entrepreneurship scholarships and policy advice. It's very impressive what you've been able to achieve it here.
- I'd like to give overview of the US economic recovery and say a little bit about the impact the recovery is having on poverty. Last time I was in Israel, I spoke about poverty so, today, I'll talk more about growth and I'm happy to answer questions on other subjects.
- The overview of the US economy looks solid in the near term over the next, let's say, 12 months. After that, I worry that mistimed stimulus that we've had from the increase in spending and from tax cuts will start to slow growth and that some of the imbalances that enter developing might be a threat to the recovery. The growth that we've seen has been helping to reduce poverty, I think it is necessary but not sufficient to make improvements in poverty. Consumer spending continues to be weak in this recovery and I'll go into that in some more detail. Then, I'll talk about the risks and opportunities that we face in the US and the likely path of policy in the US and what I consider a more desirable path going forward.
- So, the IMF is projecting solid growth around the world over the next couple of years, you can see they're expecting US growth to pick up to 2.9%. This is right around the consensus forecast for the US. Israel's growth looks pretty stable based on their forecast and this is a better picture than what we've been used to seeing coming from the IMF. Economic forecasters are pretty good at predicting growth in general, not very good at spotting turning points in the business cycle, which I'll come back to that. This shows you the US growth each quarter. On the right, the black line is the recovery that we currently have compared to the average of the eight previous post war recoveries and the four other long recoveries that we've had.

I used to give a briefing to President Obama like this monthly. I used to tell him that this is not going to be the fastest recovery, but it might be the longest recovery US

ever has. For now, it's the second longest, little over a year the recovery keeps going, this will be the longest post war recovery, but you can see we finally have overtaken the slowest recovery in terms of growth, the recovery that began in 2001 and that's only because our recovery had earlier turned into the Great Recession. So, the pace of growth has been sluggish.

- Nonetheless, we are starting to see poverty coming down. This graph shows you the poverty rate where everyone in, it's broken down for different age groups and you can see that the poverty rate is coming down as growth has picked up. It's taking a little bit of a while for that to occur.

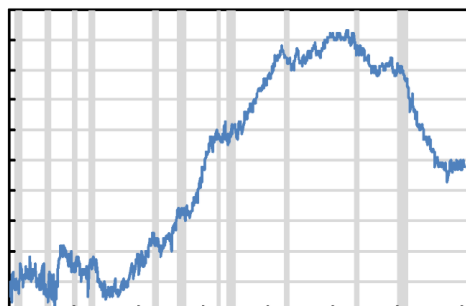

- The best recent work on inequality in the US to poverty has been done by Raz Chevy. He has a fascinating study at science where Larry Cas and I have a comment on it which finds that if you compare the income of children when they grow up to their parent's income, children born right after world war 2 were very likely to have higher income than their parents, over 90% of Americans that were born in the 1940s have higher income than their parents and if you look at Americans born in the 1980s, only about half have higher income than their parents. That's one of the reasons why I think we're seeing frustration in the American society, this has been building for a long time. Interestingly, the main driver of that change is not a slowdown in growth, that only accounts for about a third of the re-vacuuming economic mobility that we've seen. Two-thirds is due to the distribution of the growth that we've seen.
- Most of the growth has been accruing to people at the top. The US has the fastest growth in the share of income going to the top 1%. On the other hand, Canada, the UK and Germany, most recently, have also seen a very large rise in inequality. I think the fact that we're seeing this general trend around the world that some common forces like technological change are important factors and driving the rising in inequality. The fact that inequality has increased more in the US is related to some other factors unique to the US such as a decline in competition in US labor markets. We're seeing increased concentration, there's evidence that employers have greater market power than they've had before the US global workers, some of this is because of policy changes. Just earlier this week, the Supreme Court ruled fight for that employees can give up their right to join class action law suits and go into

arbitration suits which is an example of labor power being weakened. I used to give the President kind of thumbs up, thumbs down for different components of GDP and these haven't changed much since the beginning of the recovery. We're seeing durable goods growth, consumption of durable goods like cars have been quite robust in the US, but services, especially discretionary services have been very weak, exports especially earlier in the recovery, we're doing well and helping to boost growth.

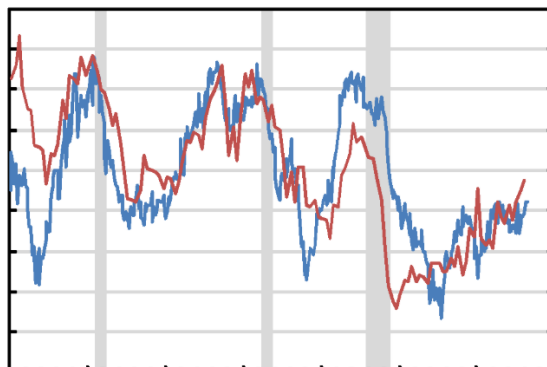
- In general, business investment has been weak especially when it comes to structures because we over built buildings during the boom year but investment in equipment has been pretty strong and residential investment is starting to boost growth. It took a long time for that arrow to turn upwards and government spending has been a drag on economic growth.
- Consumption has been weak compared to other recoveries especially for services. We're still lagging every other recovery when it comes to spending on services, and service consumption drives the US economy. It's about 40% of The US economy. Consumption overall is two-thirds of the US economy. So, what happens to consumption is what happens to the US economy by large.
- Housing. As you know, we went through what you know as housing bubble. I had an Israeli student last semester and I showed him the slides I was going to present, and he said the Israelis won't be too interested in The US housing market, but they will be interested to know what you did after your housing bubble burst because of what's going on with house prices in Israel. We saw about a 30% drop at home prices which is the biggest shock that brought on the Great Depression in the 1930s, took a couple of years before prices firmed and started to grow again. Now, when prices are above where they were the previous peak, this is not uniform across the country, there's some areas where home prices have lagged. Home prices continue to be affordable, when affordable defined by cost of a median home to a median income. By historical standards, home prices are still very affordable, so there's a lot of room for the recovery to continue, and housing market is one of the great spots for the recovery going forward.
- The unemployment rate is down at 3.9% in the US. The last time it was that low was December of 2000. Unemployment rate today at 3.9% being something a little bit different than it did 20 years ago because labor force participation is much lower. This chart shows you the before the labor force participation rate. And it's declined recently, Well, recently, it's stabilized, last couple of years, it's been flat, but you can see labor force participation in the US peaked around 2000.

Labor Force Participation Rate Peaked in 2000

The reason why it's been declining is mainly because the engine driving labor force participation growth in the post war period was more women joining the labor force, that came to an end. That came to an end in the late 1990s. The declined labor force participation for men has been going on for a while, these two charts show you prime working age men and women aged 25-54. And you can see there's been a steady decline for men. Recently, with the typical upturn, we've seen a little bit of a recovery in labor force participation for men, also a smaller recovery for women is a little bit hard to see on this scale because the scales collide. I know that we're going to see much of a turnaround from this picture because of population demographics. You know, US labor force is getting older, ten thousand people are retiring every day and that is going to pull down labor force participation, all else equal, in about two-thirds of our percentage point for next decade. So, the US is going to face a challenge when it comes to labor force participation unless we can presume policies that help to turnaround the decline in labor force participation for prime age men and women. Now, with the unemployment rate, there's been a big debate in the US about how much hidden unemployment there is because people outside the labor force might come back. I'm not expecting much of a recovery in labor force participation. Once people leave the labor force, they tend to reorganize their lives and are not very likely to come back. The chances of someone who's out of labor force coming back are drifted down even as labor force participation is stabilized. It's going to continue to drift down mainly because of retirement. When people are retired from the labor force, they never come back, even in the boom. The reason why labor force participation is stabilized in spite the fact that fewer people are coming back to the labor force is because the unemployed are staying unemployed longer and because people who would otherwise leave the labor force seem to be staying employed longer where we're not seeing a pick up from people outside the labor force back into the labor force.

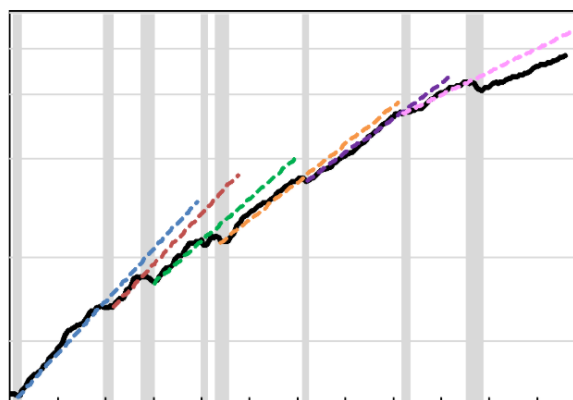
- Now, with that as background, it's a little bit of a puzzle that we're not seeing faster wage growth. This chart shows you the two main wage series that we have through the US.

The employment cluster index in red and the average hourly earnings, supervisory and non-supervisory workers in blue, the ECI, which is a better measure of wage pressure because the chart is a mix of jobs is picking up a little bit more than the

average wage of production workers, it's grown 2.9% over the last year and that's still lower than one would expect given where we are with our employment rate.

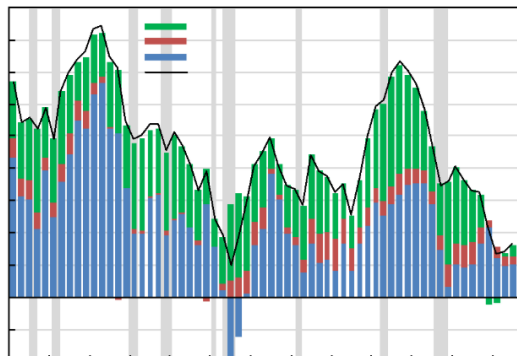
- The real wage Phillips curve shows the relationship between wage growth one year compared to inflation the previous year. So, wage growth versus the unemployment rate, in 2017 in the US, looks like it's about a percent and a half below the line. If you look at the employment cost index, wage growth is about a percentage point lower one would expect due to the tightness in the job market.
- Inflation in the US is getting pretty close to the fed's target. This shows you their preferred measure, which is the inflation rate personal consumption expenditures, which takes out oil, energy prices and food. The overall inflation rate and the inflation rate of personal consumption are both approaching 2% but they've been below 2% for several years.
- If you look at the consumer price index, that's been growing at a higher rate and essentially is at the fed's target. In fact, even though they haven't been targeting the consumer prices, such as the PTE, it was hovered around 2% target since the recovery began. The FED has announced that its target is symmetric, not terribly clear how long its symmetric or what that means, but it suggests that the FED is going to tolerate the inflation rate going above this target for a while. To me, that makes a lot of sense because I always thought a 2% was an average over some period and since we've been below 2% for a while, I think it makes no sense. But anyway, that's a very important discussion taking place in US in monetary circles.
- A common say is that recovery don't die of old age. I've been saying that for 10 years and looks like it's right. The evidence suggests that the chance of a recovery turning into a recession in any given year is independent of how long that recovery has going on. Now, we don't have that much data. So, we're now are in the world of speculation, but I think we can say that in any given year, there's about a 30% chance that a recovery will turn into a recession. Over the next year, I would suggest that the odds are lower than that given the physical policy that the US is pursuing and after that, the odds are going to be a little bit higher than that although probably not much higher.
- The next chart shows GDP growth over each of the recoveries we've had since 1980. The line we draw through each of the business cycles is an indication of the growth rate and you can see growth has been slowing in the US.

We've had trends slowdown in economic growth, this is driven primarily by demographics in recent years, slower growth of population, especially working age

population. Before that, it was driven and continues to be driven by a slowdown in productivity growth. And in a way, when I was listening to governor Flud's comments, The US and Israel face similar problems. Productivity growth is a major issue with the US and I think a necessary requirement for faster growth. But going forward, income inequality is a major in the US and becoming a drag on consumption. One of the reasons why consumption has been so weak is because the highest income groups have lower marginal propensity to consume and that's actually having micro economic consequences now. We're also underinvesting in infrastructure.

- The patterns of the slowdown in productivity growth are similar in the US and different countries, including Israel. A lot of it has to do with the slowdown in Capital Investment. That's the green. The blue is total factor productivity growth which is sort of the residual, the part that we can't account for and that's also slowing down but not slowing as much as investment in recent years. Now, positive side, we don't really know what drives total factor productivity growth and we're not particularly good at presuming policies to raise it but investment, we might have a better chance in changing the environment to which we instigate our investment going forward. The red is human capital, which has been in the last 30 years developed a small share of the growth and productivity in the US.

- So, I always like to end my briefing by talking about the risks to the forecast. I noticed that economists only talk about downside risks, so I'll talk about some of the upside risks, which is a funny term because it's not a risk really if it's on the upside. Anyhow, on the downside, I think there's a lot of uncertainty created by the current administration which is a bit non-conventional in the US. It seems like the US has been swerving in zigzag quite a bit when it comes to many policies. One of the main causes of recessions in the past has been the federal reserve raising interest rates too quickly. I think that the current FED is well aware of that history and less likely make that mistake than past FEDs. Major concern always should be financial shops especially coming out of the Great Recession. For years, I listened to the Euro zone as the main risk, but I admonish you take that off as given to what's happened to Italy in the past couple of weeks. I think I should elevate that risk. Japan is in a perennial risk in their physical situation. Emerging markets, especially Turkey and Argentina recently are a risk. Corporate debt excesses from past years are our concern and they obviously lead in to the emergent market risks with recent rise in oil prices can have some effect on consumption in the US. Although, with the US

exports rising in the well, we're still a net importer but the effective oil prices on the US economy is much more nuance today than it was 30 years ago.

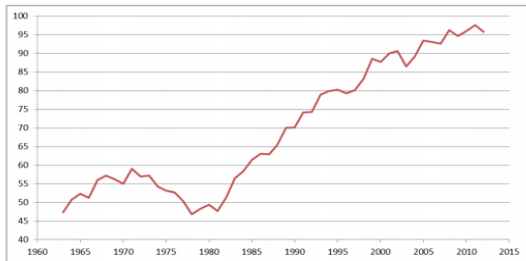
On the upside, I think we can see a pickup in investment. We're seeing that in oil because of the higher price of oil that's been driving the rise in investment in the US. However, there was not a broader increase in investment but it's possible that corporate cash reform and regular relief can lead to greater investment. It's possible we'll see a consumption pickup. I've been expecting that in the last 5 years especially when it comes to discretionary goods. Housing can continue to improve, productivity growth might pick up especially when we get the investment boom and then, peace may break out. I think you should expect higher deficit from the US government policy as the current administration has been pursuing. I think it could lead to short term growth, but in longer term, its creating greater problems which future administrations are going to have to solve in the US. There is my realistic path of policy for solving those problems.

אלחנן הלפמן, אוניברסיטת הרווארד

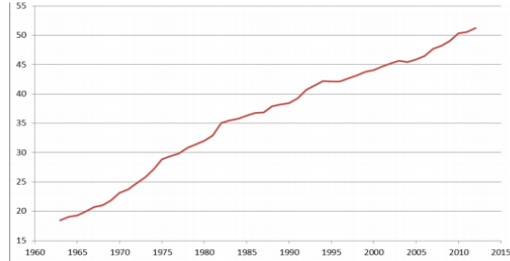
- אני אספר על ספר חדש שכתבתי. מה שאנסה לעשות זה להציג דוגמיות של טענות מצד אחד וממצאים אמפיריים מצד שני. אני עוסק במחקר בנושא זה ב-10 השנים האחרונות אך הספר מבוסס על 25 שנות מחקר של חוקרים רבים. הספר מכסה הרבה מהפרסומים שהתקבלו בתחום בספרות המקצועית.
- יש פרק שעוסק בחלק ההיסטורי ויש פרק שלם שעוסק במחקרים על הנושא שמבוססים על הגישה המסורתית לסחר חוץ אבל בשנים האחרונות הגישה הזאת הורחבה הרבה ומנגנונים חדשים נמצאו שיכולים להסביר במידה מסוימת לפעמים יותר ולפעמים פחות את שהתרחש. ההרחבות האלה מתייחסות למבנה יותר עשיר של ענפים, בעיקר של פירמות הטרוגניות בתוך ענפים. הן מתייחסות לעובדה שהקשר בין תעסוקה של עובדים בעלי תכונות מסוימות ופירמות בעלות תכונות מסוימות לא מקרי, אלא שיש סלקציה ויש זיווגים של עובדים מסוגים שונים לפירמות שונות. המחקר הזה מסתכל בצורה מעמיקה על הפערים בתמורה לעבודה באזורים שונים. זה קרה בעיקר במדינות גדולות שבהם יש ריבוי אזורים המנותקים במידה מסוימת אלה מאלה. השינוי בטכנולוגיה בין פירמות שונות, שמשתנה לפי תכונות הפירמה, התחיל לשחק תפקיד גם כן. בנוסף יש גם מרכיב של אי שוויון. אי שוויון של השארית, שזה הפערים בין עובדים שנראים בנתונים דומים. המרכיב הזה גם גדול וגם הופך משמעותי יותר עם הזמן.
- הסיכום של 25 שנות מחקר הוא שהתבסס על הממצאים בספרות המקצועית, סחר חוץ מסביר רק חלק קטן מאי השוויון בתוך מדינות. מבחינה היסטורית היו שני גלים של גלובליזציה, אחד שהתחיל בסוף המאה ה-19 ואחד בסוף מלחמת העולם השנייה. הם היו מתואמים עם גידול בקצב הצמיחה של המדינות. לאורך הדרך, אם חוקרים את אי השוויון בעולם כולו, אי השוויון הלך ועלה. אך המניע של העלייה לא היה גידול באי השוויון בתוך מדינות אלא המניע היה גידול באי השוויון בין מדינות וזה נבע מכך שמדינות שהיו עשירות יותר צמחו יותר מאשר מדינות שהיו עניות יותר. זה השתנה בעת האחרונה עם צמיחה מהירה של מדינות פחות מתפתחות כמו סין והודו. אך אי השוויון בתוך מדינות הפך מציק מאוד, במיוחד במדינות המערב. בד בבד עם זה, שיעור העוני הקיצוני ירד בצורה חדה מתחילת שנות ה-80 למרות שאוכלוסיית העולם גדלה מאז בכ-50%. שיעור העוני היום הם הרבה יותר נמוכים. אפשר לטעון, שהירידה בשיעור העוני התאפשרה כתוצאה מכך שמדינות אלה הצטרפו למערכת הסחר העולמי.
- מצד שני, במדינות עשירות אי השוויון עלה. אנחנו יודעים על עליה כאן ובארה"ב אבל העלייה היא כמובן יותר רחבה, אם כי יש הבדלים בגודל השינוי באי השוויון במדינות שונות.

בגרף ניתן לראות את העלייה של עובדים מיומנים בשוק העבודה האמריקאי, ופרמיית השכר – כלומר מהי תוספת השכר לעובד עם השכלה גבוהה לעומת עובד ללא השכלה גבוהה. מה שאתם רואים הוא שהחל משנות ה-70, פרמיית ההשכלה עלתה בצורה מאוד חדה למרות שמספר העובדים עם השכלה גבוהה גדל יחסית למספר העובדים עם השכלה נמוכה.

College versus high school measured wage gap. Autor (2014)

College share of hours worked: all working age adults. Autor (2014)

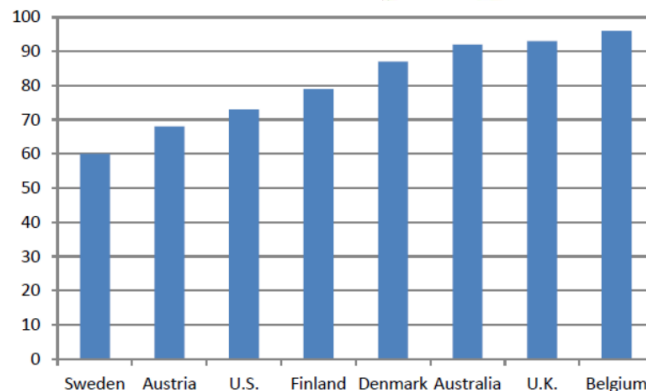
אנחנו בדרך כלל בכלכלה מצפים שההיצע של משהו עולה, המחיר היחסי שלו ירד אך זה כמובן לא קרה. זה הביא לכך שאנשים התחילו לבחון את השאלה מה גרם לעליה החדה הזאת בפרמיית ההשכלה כי זה היה אחד הגורמים המשמעותיים לגידול באי השוויון בארה"ב וגם במדינות אחרות. בספר אני מספק נתונים גם עבור מדינות אחרות.

- הטענה המרכזית שנבחנה הייתה שהגלובליזציה גרמה לגידול בפרמיית ההשכלה שהרחיבה את אי השוויון כתוצאה מכך. הסיפור הכלכלי הוא הסיפור הבא. היו מדינות שהשתתפו רק במעט בסחר העולמי, ואז הם החלו להשתתף יותר ויותר. המדינות האלה היו עניות ולכן היה להם יחסית הרבה כח עבודה לא מיומן. כתוצאה מזה, הם הציפו את השווקים במוצרים שעושים שימוש אינטנסיבי בכח עבודה לא מיומן ומחירי המוצרים הללו ירדו לעומת מוצרים שייצורם דורש כח עבודה מיומן יותר. השינוי הזה במחירים היחסיים השפיע על מבנה השכר במדינות העשירות, ולפי תורת הסחר הידועה, זה הוריד את התמורה הריאלית של העובדים הלא מיומנים ומעלה את התמורה הריאלית של עובדים מיומנים. זה מנגנון כלכלי מאוד חד שמקשר בין השינויים הכלכליים ברמה העולמית ואיך זה מניע בסופו לפערי שכר. הטענה האלטרנטיבית הייתה שמה שמניע את העלייה הם שינויים טכנולוגיים. איזה שינויים טכנולוגיים? שינויים טכנולוגיים מוטים לעובדים מיומנים בעלי השכלה. במובן זה שהם מגדילים את הפריון השולי של העובדים האלה, מה שהעלה את השכר של עובדים אלה ביחס לשכר של עובדים לא מיומנים. מבחינה אמפירית זה מאוד קשה לזהות בנפרד את המרכיבים האלה. נעשתה סדרה של עבודות שמצאו שההסבר של סחר החוץ נמצא קטן יחסית. מעבודות שונות, שהשתמשו בשיטות שונות על נתונים שונים נמצא שניתן להסביר כ-20% של העלייה בפרמיית ההשכלה כתוצאה ממה שהתחולל בשווקים הבינלאומיים.
- אחת העדויות נגד השערה זו הייתה העובדה שקליטת העובדים המיומנים שהגיעו במספרים גדולים למדינות האלה לא הביאה לשינוי מבני בין-סקטוריאלי בתעסוקה והם נקלטו במידה רבה בין הענפים. אם השכר היחסי של עובדים מיומנים עלה, אז כל מעסיק היה רוצה להקטין את התעסוקה שלהם יחסית לעובדים אחרים. לכן היינו מצפים לראות בענפים בהם נראתה ירידה יחסית שלהם או לראות שינוי יחסי בין הענפים, שבענפים שבהם התעסוקה מוטת עובדים מיומנים התעסוקה תעלה ביחס לענפים אחרים אבל זה לא מה שקרה בפועל.
- בגרף הבא רואים את הפרופורציה בין הקליטה הפנים ענפית של עובדים מיומנים ללא מיומנים בהשוואה בין מדינות. בשבדיה, כ-60% מהשינויים שהתחוללו בקליטה של עובדים מיומנים בתוך הענפים וזה עולה עד לרמה של כ-90% בבלגיה באותה עת.

מכון אהרן למדיניות כלכלית ע"ש אהרן דוברת ז"ל

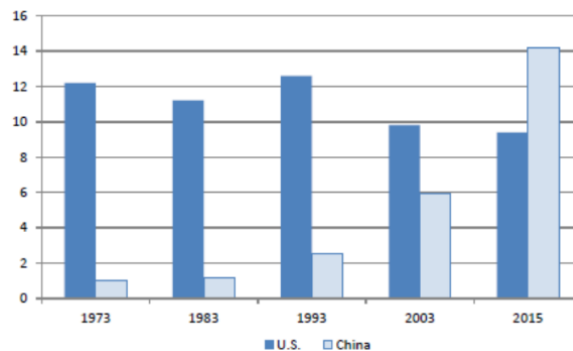
הבינתחומי הרצליה

- ההיפותזה שמדובר בשיפור טכנולוגי מוטה עובדים מיומנים היא מאוד בעייתית מבחינת מדידה אמפירית. למעשה אין לנו אומדנים שיכולים להגיד כמה זה תרם. האומנים שהתקבלו באותה עת מראים שסביר שהייתה השפעה אבל אנחנו לא יכולים לדעת האם מדובר בתפקיד משמעותי או בתפקיד קטן. הסיבה היא אי-היכולת לעשות אומדנים שמאששים את הסיבתיות של השינויים הטכנולוגיים על מבנה השכר. מה שכן נמצא למשל זה קורלציות מאוד חזקות במדינות שונות באותם ענפים לגבי איך השפיעה הטכנולוגיה. אנחנו רואים שבענפים שהיו יותר חדשנים נקלטו יותר עובדים כאלה וזה קרה בהרבה מדינות. זה התחולל בענפים יותר של מחקר ופיתוח, בהם השתמשו יותר במחשבים ועיבוד דיגיטלי. כמו שאמרתי, מוצאים שהמתאם בין מדינות רבות, עשירות ופחות עשירות, ואפילו בקרב עניות. היו קשיים אחרים, למשל, על פי התאוריה, אם הם הגדילו את פערי השכר במדינות העשירות הם היו צריכים להקטין את פערי השכר במדינות העניות. אבל גם בהרבה מדינות עניות, פערי השכר גם גדלו.
- לאחר כמה שנים, נעשה ניסיון להכניס מנגנונים חדשים שמשקפים מה שקורה בכלכלה העולמית והעבודה במדינות השונות. אחד הברים שנבנו הם הטרוגניות של עובדים ושל פירמות. הזיווגים שנוצרים בין עובדים מסוימים לפירמות מסוימות יוצרים התפלגות שכר והשאלה היא האם סחר חוץ או הפרעות גלובליות משנות את הזיווגים האלה? ואם הן משנות את הזיווגים, הם ישנו גם את ההתפלגויות האלה ומכאן שהם ישנו גם את אי השוויון. זה מבנה הרבה יותר עשיר ממה שהיה קודם.
- הנושא השני שאדבר עליו הוא אי שוויון אזורי. פירמות שונות משקיעות אמצעים שונים בטכנולוגיה ויש חיכוכים שונים בשוק העבודה, שעל חלקם דיברו פה היום, והם מאוד רלבנטיים. נושא הזיווגים במדינות שונות, בענפים תעשייתיים שרלבנטיים במיוחד לסחר העולמי, רואים שהשכר של מנהלים ובעלי מקצוע גבוהים גבוה אבל גם השכר של עובדים לא מיומנים בפירמות אלה הוא יחסית גבוה. כלומר יש מתאם בין הענפים בתמורה לעבודה. השאלה אם זיווגים מהסוג הזה הם חשובים או לא, זו שאלה שאני מיד יענה עליה.
- הנושא הנוסף הוא תפקידה של סין בכלכלה העולמית. ההשתתפות של ארה"ב בסחר העולמי היה כ-12% בתחילת שנות ה-70, ומאז היא ירדה. לעומת זאת, ההשתתפות של סין הייתה מינימלית והיא עלתה, במיוחד בשנים האחרונות, בצורה מאוד חדה.

מכון אהרן למדיניות כלכלית ע"ש אהרן דוברת ז"ל

הבינתחומי הרצליה

כיוון שהצמיחה של סין הייתה מבוססת על ענפים המוטים לכוח עבודה לא מיומן עלתה השאלה איך הייצוא של סין גרם לשינויי שכר במדינות אחרות. יש הרבה מחקרים בנושא הזה. הטבלה הבאה מציגה ממצא מעניין שמחשב את השינויים בשכר של עובדים ברמות השכלה שונות, בארה"ב בעקבות שינויים בסחר העולמי. ניתן לראות שנגרם שינוי של 1.15% בשכר של עובדים שלא סיימו בית ספר תיכון, ושינוי של 1.8% בשכר של עובדים בעלי תואר מתקדם. זה מוסבר על ידי הירידה בעלויות הסחר העולמיות. אלה כמובן הבדלים לא גדולים ולא יכולים להסביר את העלייה הגדולה בפרמיית ההשכלה עליה דיברנו ואת השינויים באי השוויון. בנוסף, נבדק איך השינוי בפריון של סין השפיע על כלכלות העולם. רואים שזה העלה את השכר של עובדים לא מיומנים במעט, ושל עובדים מיומנים במעט יותר, אבל שוב שינויים אלה לא יכולים להסביר את השינויים עליהם דיברנו.

Table: Rise in U.S. Real Wages: 2000-2007 (in percent)

Worker type	HD	HG	SC	CG	AD
Decline in trade costs	1.15	1.15	1.49	1.62	1.81
Rise in China's productivity	0.06	0.09	0.13	0.14	0.17

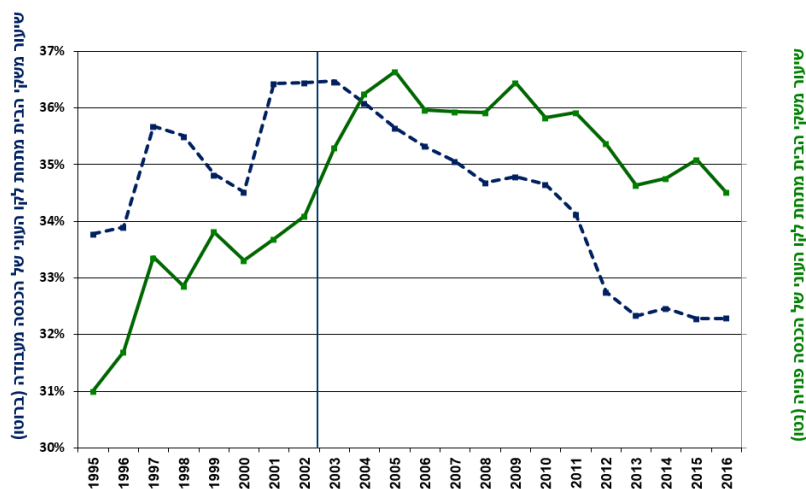
Worker types: high school dropouts (HD), high school graduates (HG), some college education (SC), college graduates (CG), and advanced degrees (AD).

- חלק גדול מהמחקר התייחס לאי שוויונות באזורים שונים. עבודה שזכתה להרבה עניין גם מחוץ לאקדמיה בחנה מה שקרה במעל 700 אזורים באמריקה. המסקנה שם היא שזה לא מסביר את אי השוויון. גם מחקר שנעשה בגרמניה מצא שזה מסביר מעט מאוד. חלק מהמחקרים הסתכלו על מה שקרה בכוח העבודה. דבר שבולט מאוד במחקרים האלה הוא שסין הורידה את התעסוקה בארה"ב בענפי התעשייה בהיקף של 2.5 מיליון עובדים. מדובר בכלכלה גדולה בה בין 9 ל-12 מיליון עובדים משנים מקום עבודתם בכל רבעון ומכאן ש-2.5 מיליון על פני 10 שנים זה היקף קטן מאוד. כלומר זו לא בעיה מאקרו כלכלית אבל זה כמובן בעיה מאוד קשה בתחומים האזוריים, במיוחד כאשר מסתכלים על בחירות, זה יוצר בעיות קשות.
- לסיכום, הנקודה מאוד פשוטה. סחר חוץ, וגלובליזציה במובן יותר כללי, משפיעה על מבנה השכר ואי השוויון במדינות באמצעות מנגנונים שונים והאומדנים שקיימים עד היום אומרים דבר פשוט: כל האומדנים הישנים והחדשים יצאו תקפים במובן הזה שיש להם השפעה סטטיסטית. מצד שני, הגודל הכמותי של ההשפעה הוא לא גדול ואי אפשר להאשים את הכלכלה העולמית בגידול באי השוויון.

אסנת ליפשיץ, המרכז הבינתחומי הרצליה

- אציג נייר מדיניות של מכון אהרן שעוסק בשוק העבודה כמנוע לצמיחה מצד אחד ולצמצום העוני מצד שני. זו עבודה משותפת עם פרופ' צביקה אקשטיין וד"ר טלי לרום.
  - נתחיל עם העובדות, לאחר יותר מעשור של ירידה בתעסוקה, בשנת 2002 חל מפנה דרמטי בשיעור התעסוקה בישראל, והוא החל לעלות. משנת 2002 ועד לשנת 2016 ישנו גידול של 10 נקודות האחוז בשיעור התעסוקה בישראל.
  - הגידול דרמטי יותר בהשוואה בינלאומית. שיעור התעסוקה היום בישראל גבוה משיעור התעסוקה בארה"ב ובמדינות ה-OECD שצנחו לאחר המשבר הכלכלי ב-2008, ודומה לשיעור התעסוקה במדינות הסמן, תת-קבוצה ממדינות ה-OECD שמאפייניהן דומים לאלו של ישראל.
  - אי אפשר לדבר על שיעור התעסוקה מבלי לציין את הירידה הדרמטית בשיעורי האבטלה, שהגיעו לשפל היסטורי של 4%.
  - באיזה אוכלוסיות נראתה עלייה בשיעור התעסוקה? במילה אחת – כולם. באוכלוסיית הגברים, רואים ירידה עד לשנת 2002, שנמשכה למעלה מעשור, ומאז גידול משמעותי. אצל הנשים, החל משנת 2002 יש האצה של קצב הגידול, כל שתעסוקת הנשים בישראל היום גבוהה משמעותית ממוצע ה-OECD. בנוסף, הפער בין שיעור התעסוקה של גברים ונשים בישראל הוא מהנמוכים במדינות ה-OECD. בהחלט, גם שיעורי התעסוקה של נשים חרדיות וגברים ערבים עלו כפי שטענו כאן לפני, אבל חשוב לציין שלא רק הם. נצפתה עליה בשיעורי התעסוקה גם של גברים, גם של נשים, גם במגזר הערבי, החרדי, והיהודי הלא חרדי. בכל רמות ההשכלה והגיל רואים עליה בשיעור התעסוקה.
  - שיעור עלייה גבוה יותר נראה בקרב קבוצות בעלות יכולת השתכרות נמוכה: האוכלוסייה הערבית והחרדית, בעלי השכלה נמוכה, בני 55+, משקי בית עם שלושה ילדים ויותר. מכאן עולה השאלה מהו הגורם לגידול בתעסוקה? או יותר חשוב, למה הגידול בשיעורי התעסוקה היה מוטא לעבר אוכלוסיות בעלות יכולת השתכרות נמוכה יותר?
  - אמדנו מודל אקונומטרי ואלה שלושת התוצאות המרכזיות שלו:
    - הגידול בתעסוקה ברובו נבע מסדרה של צעדי מדיניות שהגדילו את התמריץ לכניסה לשוק העבודה.
    - גידול משמעותי בעלייה ברמת ההשכלה בישראל.
    - הגידול הוא למרות שינויים דמוגרפיים אחרים שלא רק שלא העלו את שיעור התעסוקה אלא אף הורידו אותו.
  - הגדלת התמריצים לעבודה, סדרה של שינויי מדיניות שהתחילה בשנת 2002 והייתה ממוקדת בבעלי הכנסות נמוכות ובמשפחות מרובות ילדים. לכן, זה לא מפתיע שאלה הקבוצות בעלות שיעור העלייה בתעסוקה הגבוה ביותר. נפרט את שינויי המדיניות:
    - קיצוץ קצבאות הבטחת הכנסה, קצבאות הילדים וביטול התלות בין גובה הקצבה ומספר הילדים.
    - קיצוץ דמי ותקופת האבטלה.
    - תמריץ חיובי לכניסה לשוק העבודה, רפורמה שהחלה בשנת 2004 הורידה את שיעור מס הכנסה, בעיקר לבעלי הכנסות נמוכות.
    - העלאת גיל הפרישה לפנסיה לנשים וגברים והגדיל את התעסוקה בגיל מבוגר.
    - הפעלת מס הכנסה שלילי או בשמו הנוסף מענק עבודה.
    - ירידה של 25% בשיעור העובדים הזרים. זה מתרגם באופן ישיר לגידול בביקוש לעובדים בעלי מיומנויות נמוכות. באותה תקופה יש לנו עלייה בשכר המינימום.
- כאשר בחנו קורלציות נמצא כי בקרב משקי בית שספגו ירידה גדולה יותר בקצבאות נמצאה עלייה גדולה יותר בתעסוקה. התוצאה המרכזית של המחקר היא שלאמצעי המדיניות הייתה השפעה דרמטית על הגידול בשיעור התעסוקה במשק הישראלי.

- גידול משמעותי בעלייה ברמת ההשכלה בישראל. יש לנו עליה בשיעור בעלי ההשכלה האקדמית. אצל נשים ישנה עליה מ-26% ל-39% בעלות השכלה אקדמית. לפי החישובים שלנו, זה גרם לכ-40% מהגידול בתעסוקת נשים. אצל הגברים אנו רואים עליה מתונה יותר בשיעור בעלי ההשכלה, מ-24% ל-32%, וזה אחראי ל-20% מהגידול בשיעור תעסוקת גברים. כל השינויים הדמוגרפיים האחרים; הזדקנות האוכלוסייה, גידול יחסי במשקי בית מרובי ילדים, וגידול יחסי באוכלוסייה הערבית והחרדית, לא רק שלא פעלו לגידול בשיעור התעסוקה, אלא פגעו בשיעור התעסוקה של אותן אוכלוסיות, שמאופיינות בשיעורי תעסוקה נמוכים ביחס לשאר.
- בעניין השכר, למרות כניסתן של אוכלוסיות בעלות יכולת השתכרות נמוכה לשוק העבודה, השכר לשעה והשכר החודשי לא ירדו, ופערי השכר לא גדלו. למעשה אנחנו רואים עלייה קלה בשכר לשעה אך אנחנו רואים אותה בעיקר אצל האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית ובעלי השכלה אקדמית.
- אמנם פערי השכר לא גדלו, אך כפי שציינה קרנית לפני, פערי השכר בין העשירון העליון לתחתון גדולים מאוד. זה נובע עקב פערים גדולים בהון האנושי.
- הגידול בתעסוקה לא תרם לגידול בשכר אבל הוא כמובן תרם לגידול בהכנסה משכר של כל סוגי משקי הבית, בכל העשירונים. בנוסף, אנו עדים לעלייה גם בהכנסה נטו של משקי הבית בכל הקבוצות. זה מלמד אותנו שלמרות הקיצוץ בקצבאות שכמובן פגע בצורה ישירה בהכנסה הפנויה של משקי הבית, הגידול בתעסוקה היה מספיק גדול כדי לכסות על ההשפעה של הקיצוץ בקצבאות, כך שההשפעה הכוללת על הכנסות משקי הבית הייתה חיובית. כל הקבוצות חוו עליה בהכנסה מעבודה, אבל חוו אותה בקצבים שונים. ההכנסה מעבודה עלתה יותר בקרב האוכלוסייה הערבית והחרדית. זה לא מפתיע שכן שיעור התעסוקה באוכלוסיות אלה גדל יותר, אבל ההכנסה נטו עלתה פחות בקרב האוכלוסייה החרדית. גם זה לא מפתיע שכן זו הקבוצה שנפגעה הכי הרבה מהקיצוצים בקצבאות. אם נסכם את התופעות המנוגדות האלה, בעוד הפערים בהכנסה ברוטו בין הקבוצות הצטמצמו, הפערים בהכנסה הפנויה (נטו) בין הקבוצות התרחבו.
- אנחנו יכולים לראות תמונה מאוד דומה אם אנחנו מסתכלים על תחולת העוני. תחולת העוני המחושבת על ההכנסה מעבודה יש לנו ירידה מתמשכת בעוני ובאי השוויון בהכנסה מעבודה. זו תוצאה ישירה של הגידול בשיעורי התעסוקה ובמספר המפרנסים למשק בית, ובאופן ספציפי מעבר משמעותי ממשקי בית עם מפרנס אחד למשקי בית עם שני מפרנסים. אפשר עוד לראות שתחולת העוני ואי השוויון המחושבת לפי ההכנסה הפנויה עלתה מיד עם הקיצוצים בקצבאות, אבל לאחר מספר שנים של יציבות, ב-5 שנים האחרונות אנו רואים ירידה בתחולת העוני לפי הכנסה פנויה, שזו כמובן תמונה מעודדת.

- את אותה תמונה נוכל לראות גם בהשוואה בינלאומית, העוני בהכנסה הכלכלית בישראל הוא מהנמוכים במדינות ה-OECD. אולם, העוני בהכנסה הפנויה הוא הגבוה ביותר ב-OECD.

- כך שיש לנו עוד דרך ארוכה לעבור. בעוד עוני בהכנסה כלכלית נמדד בצורה דומה בכל העולם, העוני בהכנסה נטו יש לו הגדרות ומדידות שונות במדינות שונות ולכן יכול להיות שיש סוג של עיוות בהסתכלות על העוני בהכנסה נטו.
- לסיכום, התוצאה המרכזית של המחקר היא שהגידול בתעסוקה הוא תוצאה של סדרת צעדי מדיניות שהגדילו את התמריצים לעבודה, וכן של עלייה בשיעורי ההשכלה. הגידול בתעסוקה הוא גורם משמעותי בצמצום העוני ואי השוויון הן בהכנסה מעבודה והן בהכנסה נטו. צריך לשים לב שיש לנו סוג של trade-off בין שני המדדים של העוני. מדיניות נדיבה יותר של קצבאות כמובן תקטין את העוני ואת אי השוויון בטווח הקצר, אבל בגלל שהיא מהווה תמריץ שלילי לעבודה היא עלולה להביא לירידה בשיעור התעסוקה בטווח הארוך, ובצמיחה של המשק. מכאן המסקנה המרכזית של המחקר היא ששוק העבודה היה, וצריך להישאר המנוע לצמצום העוני. איך עושים את זה? ההמלצה שלנו היא להמשיך במדיניות של תמריצים לעבודה כפי שנעשה עד היום. בנוסף אנו ממליצים לפתח כלים שיעלו את ההון האנושי והפריון של העובדים ובכך יביאו להגדלת יכולת ההשתכרות של החציון התחתון. אנחנו מעריכים שמדיניות שתשלב כלים משני הסוגים, תביא להמשך הגידול בשיעור התעסוקה, ובנוסף להקטנת העוני וצמצום אי השוויון בהכנסה, ובהכנסה הפנויה, ולצמיחת המשק.

מגיבים:

שלמה דברת, יו"ר דירקטוריון מכון אהרן; מייסד ושותף כללי, קבוצת ויולה

- אני כרגע בכובע שינסה לתאר את ההשפעה של השינויים הטכנולוגיים שאנו עוברים. נתחיל בעבודה שאנחנו בתחילתו של עידן חדש בטכנולוגיה. המהפכה הטכנולוגית החלה ב-2007 עם האיפון, הפייסבוק, טכנולוגיית הענן, קוד פתוח, ביג דאטה וכו'. זה הוביל למהפכה של ממש הממוקדת בהשפעה דרמטית על חיי הצרכנים. אולם בשלוש שנים האחרונות החל עידן חדש של חדשנות, אינטליגנציה מלאכותית, שבעצם פותח עידן חדש לחלוטין בכל הנוגע לעניינים שעסקנו בהם במושב הנוכחי. האינטליגנציה המלאכותית והביג דאטה מייצרים דרך לפתרון בעיות לא לינאריות. למעשה הם מייצרים פתרונות שיכולו להחליף אנשים בקבלת החלטות. זה בעצם מגדיר מחדש מהן עבודה מיומנת ועבודה לא מיומנת.
- אני רוצה לתת שתי דוגמאות. הראשונה, מחברת תעסוקה אמריקאית ענקית שעוסקת במרכזי שירות לקוחות. טכנולוגיות chatbot ואחרות מאפשרות להחליף כ-90% ממשימות שירות הלקוחות בעשר השנים הקרובות. מדובר על כ-8 מיליון איש בארה"ב בלבד שיאבדו את מקומות העבודה שלהם. כל ההגדרה של חוסר מיומנות כקשורה לקניטיקה ויכולות פיזיות עובר למצב שכמעט כל העבודות האדמיניסטרטיביות ועבודות בהן נדרשת קבלת החלטות פשוטה יחסית הן עבודות ללא מיומנות. Work Force Automation הוא הענף שזורמות אליו הכי הרבה השקעות כרגע בעולם. אנחנו בנקודה שהטכנולוגיה תשפיע בצורה משמעותית על שוק העבודה ולצדדי יכולה לגרום לצמיחה משמעותית באי השוויון בעולם. התשואה להשכלה שדיברנו עליה קודם שהיא גורם חשוב – ההשכלה הדרושה לשוק עבודה תשתנה מאוד. ידרשו מודלים גמישים ומהירים יותר, שמאפשרים הכשרה מקצועית מהירה ו-long life learning. הרבה היבטים שקיימים היום במערכת החינוך ובהשכלה הגבוהה הופכים להיות פחות רלבנטיים.
- תעשיית ההיי-טק:
  - גם לתעשייה זו יש אימונים משמעותיים. העולם גילה את ההייטק. אנחנו רואים את ברלין, צרפת וכו'. אירופה עברה אותנו בתעשיית והשקעות ההון סיכון. ישראל מאבדת בתחרותיות, לא בגללה אלא כי החלה השקעה מאסיבית של אחרים. יש ירידה בכמות הסטרטאפים בעולם. גם בארה"ב, גם באירופה וגם בישראל. אנחנו נמצאים בשיאו של שינוי דרמטי בשוק הטכנולוגיה. אין מה להשקיע יותר באפליקציות. הרובוטים והמוצרים המבוססים על אינטליגנציה מלאכותית הם בתחילת דרכם. בשבוע שעבר, שאלנו את חברות ההיי-טק הגדולות בכנס שערכנו

בקרן VIOLA, שאני אחד ממייסדיה, שאלנו את הנהלות חברות הצמיחה מה המחסום העיקרי בו הם נתקלים ומה המדינה צריכה לעשות לדעתם? הופתענו. מעל ל-80% דיברו על מחסור בכוח אדם. הם דיברו על הצורך בהשקעה בהכשרת כוח אדם. תעשיית ההייטק מגיעה לתקרת הזכויות שלה וללא שינוי דרמטי, 60% מדווחים שיעבירו את מרכזי הפיתוח שלהם מישראל. רק 15% ממנהלי החברות ציינו את שער החליפין כמחסום עיקרי ורק כ-5% חושבים שזה תמריצים.

עדינה בר שלום, מייסדת המכללה החרדית ירושלים וכלת פרס ישראל

- אני מבינה בחברה החרדית ובחוקי התורה שנתנו לנו כדי להגן על החלש בחברה כולה.
- החברה החרדית הוא מונה היום כ-1 מיליון נפש. 20% מהם צעירים. מספר האקדמאים, כ-13 אלף עדיין לומדים, ועוד כ-47 אלף שסיימו לימודים מהווים פחות מ-10% לצערי. שוק העבודה הישראלי בנוי על האקדמיה. אדם לא יכול להתקבל למקומות עבודה אם אינו אקדמאי. המכללה לחרדים הוקמה לפני 20 שנה בדיוק לשם מטרה זו. עד לפני 20 שנה לא היו חרדים אקדמאים, והיום יש בה 13 אלף לומדים. זה נהדר אבל זה עדיין מספר נמוך מאוד ולא אופטימלי.
- יש היום הרבה זוגות חרדים, ששניהם עובדים ועדין הם נמצאים מתחת לקו העוני. הם לא יקראו לזה כך, הם לא מרגישים עניים. הם מרגישים שהם חיים בצניעות, וגם אם יש להם את היכולת להשתכר בשכר גבוה יותר ולבטל חלק מהאיסורים שעליהם נצטוו, לדוגמא נשים חרדיות עובדות במקומות סגורים המיועדים לנשים חרדיות, והן יודעות שהן מרוויחות שכר הנמוך בעשרות אחוזים מאותן נשים חרדיות שעובדות בחברה מעורבת. הן מוכנות להמשיך ולעבוד בצניעות, ולקבל שכר מינימום והעיקר להמשיך ולקיים את החוקים עליהם גדלו. החברה מקדשת את הערכים שלה מעבר לכל דבר אחר. רק לאחר מכן מגיעה הפרנסה, רק אחר כך ההשתלבות בעבודה וחלק גדול מהאקדמאים. מספר הגברים באקדמיה ירד משמעותית הוא הרבנים שהצהירו נגד האקדמיה בשנים האחרונות, אך גם השכר – אלה שסיימו במכללות פרטיות ולא הצליחו להתקבל לעבודות נחשקות. אלה דברים שאף אחד מאתנו לא חשב עליהם. התמריצים שצריך לתת לחרדים הם לא רק ללימודים. צריך לוודא שהם לומדים במסלול שיוכלו למצוא עבודה לאחר מכן. לא להמשיך ולדחוף ללמידת משפטים, כאשר אין בכך עבודה, או עבודה בשכר נמוך. ללמד אותם כדי שיוכלו לחיות בכבוד. כמו כן להשקיע בנשים. לידיעתכם, ללא הנשים עולם התורה לא היה צומח ומתפתח. הן יצאו לעבודה וטיפולו במטלות הבית כדי שיהיו בני תורה בישראל, כדי שהגברים יוכלו ללמוד תורה.
- התמריצים שקיימים היום הם נהדרים אך הם לא מספיקים. צריך לדאוג למקומות עבודה כדי שהמגמה הזו תמשיך.
- הצעה נוספת, לעבוד עם הרבנים. אין לנו ברירה אחרת. אם אנחנו רוצים שהמגמה תעלה, צריך להרגיע את החששות שלהם ולתת למי שעובד בעבודה הזו להמשיך וברצינות.

מרים כבהא, נציבת שוויון הזדמנויות בעבודה, משרד הכלכלה

- אני מברכת על המגמות החיוביות שעלו במצגות. העלייה בשיעורי התעסוקה והשפל באבטלה. יחד עם זה חשוב שלא להתייחס לכמות כמדד בלעדי. אנחנו בנציבות השוויון מפרסמים כבר שנתיים ברציפות את מדד הגיוון, שמודד את מידת הגיוון בכל ענף של 5 אוכלוסיות שונות: ערבים, חרדים, יוצאי אתיופיה, נשים וגילאי 45+. מהנתונים בשנתיים האחרונות מראים שקבוצות המיעוט מוסללות לעבודות בענפים עם פריון נמוך, הפחות איכותיים, וזה ללא קשר לפוטנציאל או לכישוריהם.

- לכן, בעליה בשיעור התעסוקה אין עדין כדי לסמל על צמצום באי השוויון ואין בה כל הבטחה לשילוב בענפים איכותיים בהתאם לכישורי העובד.
- אנחנו מקבלים בנציבות שירות המדינה כ-800 פניות מידי שנה. אני אזכיר שני מקרים בקצרה. הראשון, בחורה אתיופית שניסתה להתקבל לעבודה בגן, ובראיון כלל לא נשאלה על רקעה המקצועי והכשרתה. הם פשוט לא הסכימו לקבל אותה בגלל העדה שלה. השני, רופאת שיניים ערבייה. מצטיינת בוגרת אוניברסיטת תל אביב. הגיעה להתקבל לקליניקה גדולה בתל אביב, וסורבה רק בגלל החיג'אב שלה.
- הפערים הם לא רק בשאלה האם קבוצה מסוימת מועסקת או לא, אלא באיזה אופן. רק אם נענה על השאלה השנייה, נוכל לצמצם את הפערים החברתיים. כדי לצמצם אותם, השוק חייב להתנהל בפעולות יזומות. הפעולות שנעשות היום שולחות את העובדים לעבודה ללא קשר ליכולות ולכישורים שלהם.
- בפעולות היזומות שצריך לנקוט, צריך לפעול להגדיל את הגיוון בכל הענפים. גיוון טוב לכלכלה הישראלית. גיוון זה חדשנות ויצירתיות. אבל לא רק זה, יש לו גם מעלה חברתית לסגל מפגש לא מדווח שעוזר להתגבר על סטראוטיפים ולחיות בחברה נורמלית.
- אנחנו בנציבות השוויון, מממנים היום מאיצים למעסיקים, איך לקלוט באופן שוויוני, איך לפתוח את החברה שלהם לכל מיני אוכלוסיות. גם אם אין בעיה, איך הם פועלים אקטיבית ושמים יעדים לרמת הגיוון. אנחנו מממנים היום גם את הייעוץ הארגוני וגם את הייעוץ המשפטי וקובעים להם יעדים לגיוון.
- אני חושבת שרק אם ננהל את הגיוון, ונקבע יעדים, נוכל לצמצם את הפערים ולחיות בחברה יותר שוויונית ומכילה.

סבר פלוצקר, ידיעות אחרונות

- שתי הערות קצרות:
  - העוני בקרב האוכלוסייה הלא חרדית הוא 10%, זהו למעשה בערך ממוצע ה-OECD. כשישראל מנותחת בתקשורת העולמית, הדגש המרכזי הוא הפערים בין האוכלוסייה החרדית והערבית למול האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית. זה הפער הכלכלי שאליו מבקשים להפנות את המדיניות הכלכלית והחברתית. השאלה איך עושים תכנית? מסתכלים פנימה. מאז האסון של המחאה הוא כולו מופנה למה שקורה באוכלוסייה היהודית הלא-חרדית. צריך לשפר אותה, להוריד לה את המחירים, וכן הלאה, כאשר כל האוכלוסיות האחרות נמצאות במרחק גדול מתשומת הלב הציבורית והתקשורתית. לכן אני מברך מאוד את המיקוד שלכם בשתי הקבוצות הללו: חרדים וערבים. להערכתי, עד שלא תתחולל תפנית בדעת הקהל שתבהיר שהבעיה של מדינת ישראל, של חברה והכלכלה, בדיוק כפי שהוצגה על ידי ה-OECD, אם לא נדע לשרת את הערבים והחרדים במובן העמוק של המילה, הצמיחה שלנו תיעצר והפערים יגדלו. ה-OECD הזהיר על כך כבר במאמר הראשון על הכלכלה הישראלית כבר ב-2010. עברו הרבה שנים, ולא נראתה כל התקדמות בנושא.
  - דבר נוסף, בשנתיים האחרונות, נראתה נסיגה בשיעורי ההשתתפות והתעסוקה של גברים חרדים. שנתיים אחרונות הן שנתיים לא טובות למגמה זאת. יתכן וזה נובע מהתחזקות המפלגות הדתיות בקואליציה, ובגידול בקצבאות. יתכן וכדאי לבדוק את הקשר בין כוחן של המפלגות הדתיות להשתלבותם של גברים חרדים בשוק התעסוקה.

- אני פסימי אך לא בגלל הממצאים, אלא ממה שצפוי לקרות בעתיד. שיעור האבטלה לא יוכל לצנוח כפי שראינו בשנים האחרונות, ושיעור התעסוקה לא יוכל לצמוח בקצב שראינו. כלכלני בנק ישראל מדווחים שאנחנו בקצה העליון של פוטנציאל הצמיחה של המשק, ולכן השאלה המתבקשת היא איך אנחנו כן מצליחים להמשיך ולצמוח בקצב הזה?
- נעשה זאת באמצעות רפורמות מבניות. בשנתיים האחרונות, התמונה עגומה. רק השבוע קיבלנו דוח על הנעשה ברפורמה בתחרותיות המערכת הפיננסית (ועדת שטרומ). יש שני מתעניינים לפתיחת בנקים חדשים אך הממשלה עדיין לא פרסמה את המרכז הראשון להוצאת המחשוב כדי לעזור לפתיחת הבנקים. גם ברפורמה בחברת החשמל, נראה שאנחנו הולכים לקראת רפורמה ישראלית-קלאסית. קודם ניתן עוד כסף לעובדים החזקים במשק, כאשר אולי בעוד 5-7 שנים תהיה רפורמה שנוכל לראות ממנה משהו. כך גם ברפורמה בנמלים. בשנה שעברה בכנס דיברנו על רפורמה חיונית בתשתיות. אנחנו עומדים לפני אסון תחבורתי שכולנו מודעים לו. בינתיים אנחנו רואים בעיקר מלחמות אגו ועדין התכנית לא יצאה לפועל.
- בשנים האחרונות, רואים שממשלת ישראל עושה בלבול בין מדיניות כלכלית וחלוקת כסף לא אחראית. הממשלה יודעת לחלק כסף אבל לא לעשות רפורמות מבניות. להערכתך, זה בגלל המחיר פוליטי שאף אחד לא מוכן לשלם כדי לייצר רפורמה מבנית. לכן, אני פסימי ועם כל הכבוד לניירות המדיניות, כמה שהם מצוינים, אני חושב שיש צורך בשינוי מבני משמעותי, כזה שיאפשר יישום רפורמות מבניות בישראל כי בלעדיהן לא נוכל לראות אותם קצבים של שיעורי צמיחה.

עומר מואב, יו"ר הכנס השנתי של מכון אהרן, המרכז הבינתחומי הרצליה (בשאלה לאלן קרוגר)

- So, what we are missing is some policy implication. I would like if Prof. Alan Kruger could briefly comment about the implication that are probably common to the US and to Israel regarding the reduction of poverty.

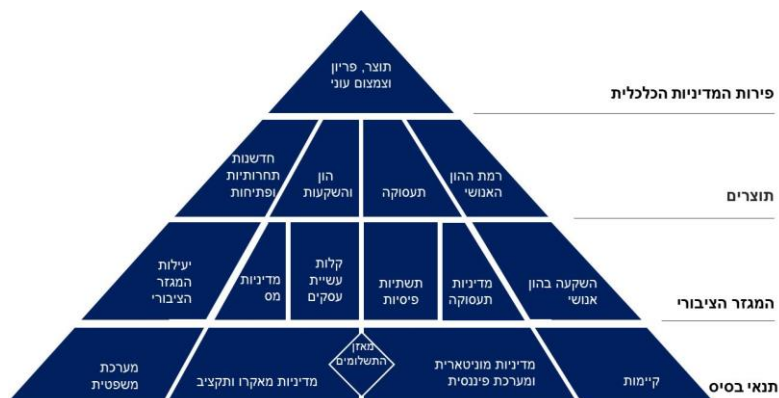
אלן קרוגר, אוניברסיטת פרינסטון; לשעבר יו"ר מועצת היועצים הכלכליים של הבית הלבן

- Well, I think there are some things in common. Growth counts. Growth is not sufficient. I think that the time to make structural reforms is during healthier macro economy. I think that's way is easier to invest more in human capital to cap policy which will subsidize employment in order to employ. I think, as economists explains, the rising in inequalities is complex. I think there are many factors that are behind it. I think the simple explanation is due to globalization, that leads to policies that are often misguided. I think market forces are important, but it's been exponential size, when some of the market forces and some of the legacy of discrimination is important in both - the US as it is in Israel. That's a much harder and much more conventional problem to solve. We made steps in the US with the civil rights. I think that it was a major achievement in terms of reducing inequality and reducing poverty but that only went so far and we're seeing some sliding back on that front. So, I think there are some areas which are common, some solutions are easy like human capital and education, that's only going to go so far in solving those problems. I think these are necessary steps but in the long term it's good to have a whole range of policies to address these problems.

מושב שני: האם המדינה מתמודדת עם צמיחה ועוני?

- אני רוצה להודות לכולכם שבאתם וכמובן לאורחים מחוץ, לפרופ' אלן קרוגר ופרופ' אלחנן הלפמן וכמובן אורחים נוספים שהגיעו. העבודה שאציג היא עבודה משותפת עם אביחי ליפשיץ מהמכון ובה אנחנו מדברים באופן כללי על אסטרטגיה לצמיחה וצמצום העוני. אני חושב שאסטרטגיה היא מרכיב מאוד חשוב כשמדברים על מדיניות, והיא צריכה לכלול יעדים וחזון עם הסכמה רחבה, כי היא צריכה לחיות הרבה זמן ובממשלות שונות.
- להערכתי אין חילוקי דעות לגבי היעד, כמו ששלמה אמר, צמיחה מתמשכת בתוצר, צמצום הפער עם מדינות הסמן, וגידול בפריון תוך צמצום העוני. אנחנו רוצים לתמוך בעניים, עדינה אמרה את זה יפה, זה חלק מהתורה, זה חלק מחשיבה של כל מדינה יציבה.
- מבט על אסטרטגיה כלכלית, מה שאני מציג לכם פה זו גישה וויזואלית שיש לה רקע של מחקרים כלכליים באמצעות פירמידה. היא נותנת מסגרת מתודולוגית על החוזקות והחולשות של המשק. אנחנו נפרט את הפעולה הנדרשת כאשר ניתנים לביצוע יעדים כמותיים. אדגיש שמאוד חשוב בפעילות ממשלתית להתחיל ליצור יעדים כמותיים שניתן למדוד באופן שוטף, ולממש את היעד האסטרטגי. היעד האסטרטגי צריך להיות כאיזה benchmark בין מדינות שאתה רוצה להיות דומה להם, וכפי ששלמה כבר הזכיר אנחנו בחרנו שש מדינות דומות לנו בגדול, באוכלוסייה, ומבוססות על הון אנושי ולא על משאבי טבע.

- בטופ של הפירמידה אני חושב שאין חילוקי דעות. אנחנו רוצים לגרום לכך שרמת התוצר לנפש תהיה דומה למדינות ביניהן אנחנו רוצים להימצא, וכך גם ברמת העוני. התוצר לנפש בישראל נמוך בכ-30% מהתוצר לנפש במדינות הסמן. שיעור העוני עומד על 18%, על פי הכנסה פנויה, שזה כפול ממה שיש במדינות האלה, אנחנו רוצים להתקרב אליהן וכמובן עם כל המרכיבים המיוחדים שלנו.
- הפירמידה עצמה מבוססת קודם כל על תנאי הבסיס. אחד הדברים הטובים שקרו במשק הישראלי, ב-20-15 השנים האחרונות, הוא שתנאי הבסיס של ישראל הם טובים מאוד. כפי שאלן הזכיר קודם, כשיש לך תנאי מאקרו בסיסיים טובים זאת הזדמנות לרפורמות מאוד משמעותיות. תנאי הבסיס הם טובים, יש לנו בבנק ישראל מדיניות מוניטארית עם יעד אינפלציה מהימן, של 2 אחוז. יש לנו מערכת פיננסית יציבה, עם כל הרעשים ועם כל הרפורמות הענקיות, עוד לא הרסו אותה. יש לנו מדיניות מאקרו מאוד יציבה וקונסרבטיבית. ההוצאה הממשלתית, 40 אחוז מהתל"ג. יש טענות שהיא נמוכה מדי, אבל היא בהחלט נשאת כזו, היא קטנה כשלוקחים בחשבון את הוצאות הביטחון. המרכיב המרכזי הוא

- שהחוב-תוצר ירד ואנחנו נמצאים היום ב-60% חוב-תוצר. תוצאה, שלפני 20 שנה היו משווים אותה ל"חיים על הירח". אבל אנחנו שם. אנחנו לא על הירח, אנחנו על האדמה.

אז אנחנו רוצים לדון בנקודות החולשה. בגרף הבא היחס הוא בין המדד בישראל (במונה) למדד במדינות הסמן (במכנה). הבעיה המרכזית היא שיחס התוצר לנפש משנת 1990 עד היום נשאר 70% (הקו הכחול) ביחס למדינות הסמן. דרך אגב, מגמה זו נשמרת גם אם הולכים אחורה לשנות ה-60 וה-70. בבחינת שיעור התעסוקה. כפי שאסנת הראתה קודם, שיעור התעסוקה צנח עד 2002. מאז, מדיניות התעסוקה הביאה אותנו כמעט להיות ברמה של מדינות הסמן. זאת עם כל החולשות היחסיות של המשק הישראלי, עם האוכלוסיות הבעייתיות מסיבות שונות, האוכלוסייה החרדית והערבית. הדבר המרכזי הוא שיחס הפריין ירד, והוא במגמת ירידה משנות ה-90. למעשה במיוחד ב-20 שנה האחרונות יש לנו מגמת ירידה. זה נכון שגם במדינות אחרות הייתה בתקופה האחרונה ירידה, אבל הם התחילו מיחס הרבה יותר גבוה מאתנו. כמו שכבר צוין, רמת הפריין, זה צוין לא-מספיק, רמת הפריין הנמוכה ברמה המצרפית היא גם גורם דומיננטי לרמת העוני גבוהה, כי היא מתמקדת ב-50-60 אחוז התחתונים של האוכלוסייה, ברמת ההכשרות שלהם ורמת השכר שלהם. ולכן, צריכים לחקור קודם כל מהם הגורמים לפער הפריין. אז גם בשנה שעברה נאמר, אנחנו עכשיו בתוך המודל הכלכלי של שנה שניה בכלכלה, מודל סולו. זה לא מספיק להראות שיש לנו פערים, השאלה מה הגודל היחסי שלהם, ממה הם נובעים ומהי ההשפעה שלהם;

  - הפער בפריין לשעת עבודה הוא 40%, והמשמעות של זה היא מאוד פשוטה, פער הפריין זה 22 דולר לשעת עבודה פחות מאשר במדינות הסמן וזה הרבה. המון.
  - מחלקים את הפער לתשומות המרכזיות שנכנסות במה שהכלכלנים קוראים פונקציית הייצור של המשק. הייצור של כל מפעל שזה קודם כל ההון במפעל, ההון של המגזר העסקי, שהפער שם כבר צוין הוא 65%. אבל כשאנחנו מתרגמים אותו בתוך המודל למה חלקו בתוך פער הפריין, הוא 50-48%. אין ספק שזו בעיה מספר אחת של המשק וגם אין ספק שזה הנושא המרכזי שמעט מאוד נכתב עליו. ההון הציבורי הוא גם בפער של 61% אבל התרומה שלו לתפוקה היא לא בדיוק כמו התרומה של ההון העסקי, היא פחותה לפי כל המחקרים שנעשו בעולם. אנחנו השתמשנו במקדם קונסרבטיבי, וקיבלנו שרבע מההבדל בפריין נובע מההון הציבורי וכפי שצינתי רוב ההון הציבורי זה תחבורה, אבל לא הכל, זה גם בתחום החשמל וכן הלאה. אולי רוני חזקיהו החשב הכללי בהמשך יפרט לנו יותר על עבודה מפורטת יותר שהוא עשה בנידון. ההון האנושי בדיוק כפי שהנגידה ציינה, נמוך ממדינות הסמן בפער של 11%. דרך אגב, כשמחלקים אותו הוא נמצא בכל התחומים, אבל בעיקר ב-60% התחתונים בהתפלגות השכר והוא נותן לנו 20% בפער הפריין - משמעותי אך לא הכי דרמטי. צריכים לזכור שגם בתוך המודל, כמו שזה בתוך הביזנס וכפי שציין את זה שלמה, זה מביא להשפעה על השקעות. כלומר הון אנושי נמוך מקטין את ההשקעות.
  - מאוד מעניין, החלק האחרון שהוא בעצם מה שאנחנו קוראים בכלכלה TFP – המורכב משני קורמים מרכזיים; מחקר ופיתוח ותחרותיות. שם לכאורה הפערים אינם כאלה דרמטיים לעומת שאר המדינות.
- הגורמים הללו נקבעים על פי התשומות של המגזר הציבורי. אני רוצה להדגיש נקודה חשובה. ההייטק עם כל הכבוד לו ועם כך שהמשלה מוסיפה לזה מקורות יחסית מהר, הוא לא יכול להיות קטר הצמיחה ומצמצם העוני היחיד במשק. גם שלמה ציין את הסיכונים שיש בו, כי הוא מעסיק היום מעט פחות מ 9% של האוכלוסייה, וגם במקרה של השקעה אדירה אולי נגיע ל-12 או ל-13 אחוז של האוכלוסייה, אבל לא מעבר לזה.
- לכן עליה בפריין ובשכר של החציון התחתון, שזה כולל אוכלוסיות רבות שדובר עליהן, ואני לא אפרט, הוא הפוטנציאל העיקרי. השר חיים כץ לקח סיכון גדול ומינה אותי לעמוד בראש ועדה ציבורית תעסוקה 2030 בשלבי הגיבוש, ואני מודה לו על האמון ואני מודה למשרד.

- ואני יכול להגיד לכם שמבערך ספטמבר 2017 אנחנו עובדים, גם במכון הקמנו צוות, בעצם וועדה של 20 איש. דיתה ברוניצקי גם בוועדה ויש פה עוד אנשים בוועדה, אני לא אזכיר את כולם השקיעו המון שעות, במיוחד אנשים מהמשרד. השקענו הרבה מאוד שעות והתעסקנו בנושא של השקעה בהון אנושי במדיניות התעסוקה.
- בתוך המודל הזה שאנחנו בונים אנחנו בעצם יודעים למדוד ציון לישראל וציון למדינות הסמן ואתם מוזמנים לקחת את המאמר ולהבין מה הם המספרים הללו והשקעה בהון אנושי. למעשה בוועדה התעסקנו בשני המדדים הללו. ומה שאני ארצה זה בעצם להגיד כמה מילים על הוועדה ועל ההישגים שלה.
- החזון הוא עידוד צמיחה תוך צמצום העוני, מיצוי ושדרוג ההון האנושי. זה חזון שהוסכם על ידי כל 20 חברי הוועדה. נקודה מרכזית של הוועדה היא שנמליץ לממשלה יעדים בתחום התעסוקה ואיכותה ותוכניות להשגתם. אחד הדברים החשובים בעבודה של הוועדה היא עבודתה בשיתוף פעולה עם המשרד שצריך ליישם את זה ועם אגף תקציבים ועם כל המשרדים האחרים שיש להם רלוונטיות לנושאי התעסוקה ואיכותה הנקודה החשובה היא שיעדים כמותיים היו בשיעור התעסוקה, הוכחו כבר בעבר ככלי מאוד יעיל. הם ידעו להוריד אותם ממש לתוכניות תעסוקה בפועל שיושמו, שהיה להם גם אפקט משמעותי.
- אני רוצה לציין עוד דבר שחשוב ביעדים שנבחרו – כדי לעודד עוד משרדי ממשלה שייקחו יעדים. הכנסנו בוועדה קריטריונים לבחירת היעדים: –אחד, השפעה מאקרו-כלכלית, אל תתעסקו בדברים קטנים. שניים, פשטות וזמינות נתונים. שלוש, ליבת העשייה של זרוע העבודה (ארבע, הסכמה רחבה בציבור ובממשלה).
- אני מברך את מוטי אלישע שיושב כאן, שהתמנה לאחרונה בתפקיד, אני מודה למיכל הובילה את הזרוע הזו, חלק מהישגיי התעסוקה בשנים האחרונות, מיכל צוק שנמצאת כאן, עשתה עבודה יוצאת מן הכלל.
- הנושא הכי חשוב הוא העצמה של זרוע התעסוקה. היום חייבת להיות הסכמה רחבה באוכלוסייה וזה חלק מרכזי ממה שדיברנו. יעדי התעסוקה שהוועדה הקודמת שעמדת בראשה שמה, אני לא אכנס לכל הפרטים, אבל היעד של 76 וחצי, שהיה מבוסס על להצמיד ל-15 המדינות המובילות, כבר עברנו אותו. הוועדה עוד לא סיימה את עבודתה, היא נמצאת בתהליך, היא בעצם היום נותנת גיבוי מאוד משמעותי לזרוע התעסוקה. היעדים כוללים בנשים הערביות, יהיה גידול מאוד משמעותי בגברים החרדים, וזה דורש התנהלות שאולי נשמע הערות עליה בהמשך. פעם ראשונה למעשה אנחנו ממליצים לממשלה יעדי תעסוקה לאנשים עם מוגבלות, כאשר מוגבלות היא לפי הגדרות הדוח הלאומי מעל ל-20 אחוז נכות. אנחנו עדיין לא סגרנו את כל המספרים. אך נראה שיעדים אופטימיים אלו יביאו ב-2030 ל-81% תעסוקה. המשמעות הזו במונחים של היום, שישראל תהיה מקום חמישי במדינות ה-OECD. אסנת הראתה לנושא הזה יש השפעה מאוד חשובה, אבל גידול בתעסוקה כפי שנאמר הוא לא מספיק. למעשה בעשר שנים האחרונות המשק צמח ב-3.5% לשנה. 74% מהצמיחה הזו באה מגידול שעות עבודה, שהן הביטוי לגידול התעסוקה. רק 26% בא מהפריון. אם נמשיך באותו קצב עם האופטימיות של וועדת התעסוקה, נרד בעשור הבא לשיעורי צמיחה של 1.6% במידה ונמשיך באותו גידול בפריון, שיעור הצמיחה של המשק יהיה 2.3%. המשמעות היא של צמיחה אפסית לנפש, והמרחק ממדינות הסמן יגדל.
- על לכן, אגף תקציבים, משרד האוצר, משרד החינוך, המשק הישראלי, הסקטור העסקי, חייבים להתמקד בתוכניות שיעלו את הפריון לכלל המשק. מרכיב מרכזי הוא הפריון בענפי השירותים והסקטור הציבורי. גידול בפריון בענפים אלו יעשה על ידי שלושת הגורמים שדיברנו עליהם. ראשית, העלאת ההון הפרטי. השקעות במשק ומגדילים המגדילות את כמות ההון, הוספת רובוטים וכן הלאה, מעלה את התפוקה לעובד. צריכים להגדיל את ההון האנושי בענפים אלו וצריכים להגדיל דרמטית את התשתיות התחבורתיות ולצמצם את הברוקרטיה.
- אני אדבר רק על הנושאים של וועדת התעסוקה ואני אצפה שאחרים אחרי ידברו על היתר.

- הרפורמה המרכזית בוועדה היא בהכשרה המקצועית, וזה מרכיב קריטי בהעלאת הפריזון. אתה לא מביא מכונות חדישות אם אין לך מישהו שיודע להפעיל אותן. התשואה לשנת הכשרה מקצועית טובה, מהמחקרים, אינה נמוכה מהתשואה לשנת השכלה אקדמית. מהי התשואה לשנת השכלה? אם מישהו יש לו בגרות נמוכה והעלית לו את השכר, אתה מעלה לו את זה באותו גובה שאתה מעלה למישהו עם השכלה גבוהה ועם יכולות גבוהות, יחסית למה שהוא היה מקבל אם הוא לא היה עושה את ההכשרה. אחת ההסכמות שיש לנו בוועדה, זה שאנחנו נדאג שלא לאפשר הכשרות מקצועיות שנותנות את שכר המינימום. אנחנו צריכים שכל הכשרה תיתן לפחות 6% תשואה לבוגרים יחסית למה שהם היו מקבלים בשוק ללא ההכשרה הזו.
- חשוב מאוד להקנות כישורים בסיסיים, שיפור כושר העברית לקבוצה הערבית, לכולם אבל במיוחד לאנשים שצריכים להגדיל את ההשתתפות שלהם ואת התעסוקה שלהם. ואנגלית לחרדים – אלו כלים מרכזיים במהלך שנעשה.
- עליה משמעותית בשכר של גברים ערבים ונשים חרדיות. אני חושב שזה חשוב וזה אחד הדברים, אם הממשלה תקבל את ההמלצה הזו, אשר יתנושינו מאוד משמעותי בכך שבאמת אנחנו הולכים ליישם מדיניות שתשיג את היעדים האלה.
- שמירה על היתר, זו נקודה לא פחות חשובה בעיניי. לדאוג לכך שלא נקטין משמעותית את האנשים המדווחים לנו, ויש כאלה, שמרוויחים מתחת שכר המינימום. היום 10% מהעובדים במשק מדווחים על שכר לשעה נמוך משכר המינימום. אנחנו ממליצים להוריד את זה ל-5%. בחברה החרדית והערבית שכר מתחת לשכר המינימום מדווח על כ-20% ויותר, ולכן יעד זה הוא נושא מרכזי.
- יש לנו את המגזר הציבורי בנושא של תשתיות פיזיות. אני מקווה שנשמע דברים בנושא מרוני חזקיהו ומשאול מרידור. אני רוצה לציין שבתחום התשתיות יש צורך בהכפלת התקציבים השנתיים. בעיית היישום היא ענקית, אבל אם יעשו את זה, שיעור הגידול בתוצר יהיה כאחוז, ולכן לא נצטרך לדעתי להעלות מיסים כי אם זה באמת ייתן את הגידול בצמיחה. למעשה יחס חוב תוצר יישאר קבוע אם לא יועלו מיסים לממן את תוספת התשתיות.
- הנושא המרכזי האחר זה הברוקרטיה, שהיא מס ענק על יזמות עסקית. היא חסם כניסה, היא חסם תחרות, היא מעכבת השקעות. אנחנו ירדנו במדד ה-Doing Business. אני שומע שמקימים יחידה באוצר שתתמודד עם קשיי הברוקרטיה. אני חושב שזה דבר קריטי להקים יחידה ולתת ליחידה הזאת את ה"סכין בין השיניים" שהיא תוכל לכפות על כל אלה שמשתמשים בברוקרטיה, ואני מדבר על בירוקרטיה, לא על רגולציה, פעילויות מסוימות.
- כשהתוצרים האלה יגדלו לדעתי שיפור וקידום שכבת התוצרים יצמצמו את פערי הפריזון
- אני אגיד משפט מרכזי, כפי שידענו לעשות בתעסוקה ניתן לעשות בכל הגורמים האחרים. זה רק התמקדות סביב היעד שהוא גידול בתוצר על ידי גידול בתעסוקה והפריזון כך שגם נגרום לצמצום העוני. זה יעד קשה, שאול, זה דורש יכולת ביצוע, אמנם אתם בדרך כלל נשארים רק שלוש שנים, אבל מה שיפה אצלכם באגף תקציבים שאתם באמת חושבים כמו סיירת, סיירת עם הרבה מסורת שדוחפת את המשק. אני חושב שהנושא הזה, אתם צריכים לקחת אותו גם כיעד ולשים אותו בראש הפירמידה של מדינת ישראל. תודה רבה.

שאל מרידור, הממונה על התקציבים, משרד האוצר

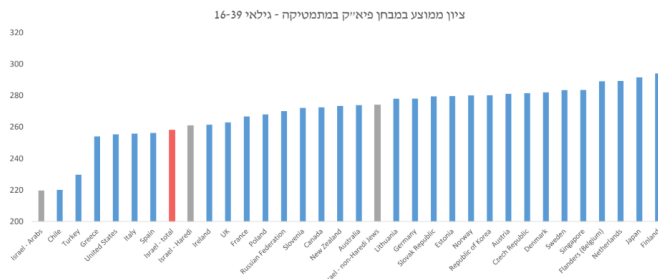
- אני אנסה במעט זמן שיש לי לתת זווית ראייה שהיא קצת מעל עולם התעסוקה ונוגעת לאיך אנחנו מנתחים את מנועי הצמיחה במשק הישראלי בשנים הקרובות, ומה צריך לעשות ממש בנקודות מאוד ממוקדות כדי להגיע אליהם.
- אני אתחיל מזה שקצת מטריד אותי הקונצנזוס שיש פה בחדר. הבנתי מה היה בבוקר, אני שומע את צביקה ואני יודע מה אני הולך להציג ואני מניח שגם אחרים, זה גם קצת לצחוק אבל ברצינות. אני חושב שאנחנו צריכים לשאול, להטיל ספק בהרבה דברים שאנחנו מניחים כל הזמן, מפני שיותר אנשים יש להם דעה מאוד ברורה והיא די דומה למה קרה פה ב-15 שנים האחרונות ומה גרם לדברים. לי לפחות זה מדליק גם קצת נורה אדומה לנו. אני אומר את זה ולמרות זאת אני הולך להציג לכם דברים דומים בהסתכלות.
- אני חושב שהאתגר הגדול שלנו, הוא איך מפצחים את הדבר הזה. אני אדבר פה על כמה דברים שהם Buzz Words, כולם כבר יודעים להגיד Doing Business, כולם יודעים להגיד סביבה עסקית. אני לא משוכנע שאנחנו כממשלה עד הסוף יודעים מה בדיוק צריך לעשות כדי להביא את הפתרונות שאנחנו מחפשים וזה חלק גדול מהעניין.
- עניין האחרון שאני רוצה להגיד לאור זה ששמעתי מה שהיה קודם, בסוף התפקיד שלנו הוא גם לעשות את החלק הפחות נעים ולהגיד שהדברים צריכים להיות במסגרת סדרי עדיפויות ואי אפשר הכל. אי אפשר להחליט שאנחנו גם נותנים קצבאות וגם נותנים הכשרה מקצועית וגם נותנים וגם נותנים, אין עולם כזה. בסוף, אחרי שנעשה את כל הניתוחים, נצטרך לקבל החלטה מהם הדברים היותר חשובים להשקיע בהם ומה פחות. הדבר הזה כמובן ישתקף, אני מקווה, אם נעשה הכנות נכונות, באיך המשק הזה יראה.
- אז כפי שנאמר קודם-ב-20-15 שנה האחרונות קרה דבר די מדהים בכלכלה הישראלית. אני אדבר ממש בשלוש נקודות כדי להסביר את הדברים ברמה המאקרו:
  - ההוצאה הציבורית שהייתה סביב ה-50 אחוז ירדה לאזור 40 אחוז. אני לא נכנס רגע לשאלה בדיוק מה היה ההרכב, גם זה חשוב, נדבר על זה עוד רגע, אבל אין ספק שהדבר הזה הוא דבר אדיר. בסוף לקחת 10% מהתוצר ולהוציא אותו מההוצאה הציבורית ולהפסיק להוציא אותו, זה דחיפה אדירה לצמיחה.
  - יחס חוב-תוצר של 60.9% לא קורה לבד, הוא קורה בגלל מדיניות פיסקלית מאוד אחראית, וגם לעתים שמרנית. הוא מייצר את זה, זה לא בא לבד, זה לא קורה מעצמו. בנוסף, ישראל במגמה הפוכה ממדינות ה-OECD. לאחרונה הם מתחילים להיכנס חזרה למגמה, זה אירוע גדול מאוד ברמה הכלכלית הישראלית ובהשוואה שלנו ליכולת שלנו להתחרות בעולם.
  - הפחתת הקצבאות, בעיקר ילדים והבטחת הכנסה, זה דחיפה מודעת של הממשלה ב-2003 לשילוב בשוק העבודה שהביאה גם להורדה של שיעור האבטלה, וגם להגדלת שיעור ההשתתפות, אלה דברים דרמטיים. דרך אגב, זה קרה בכל האוכלוסיות. לא רק באוכלוסייה מסוימת, בחלק יותר ובחלק פחות. זו מגמה כללית שקרתה במשק, גם היא נבעה כמובן מהשינויים שעשינו, אבל כמובן שהיא לא יכולה הייתה לקרות בלעדיה.
- אני אומר את כל אלה ואני שם כוכבית. אנחנו מבינים שההורדה הגדולה בהוצאה הציבורית שהייתה לא תוכל לקרות עוד פעם. לא נוכל להוריד במעט מאוד שנים 8 אחוז מההוצאה הביטחונית. לא נוכל. לא נוכל להוריד את הריבית באחוזים הגדולים שהורדנו, לא כי אנחנו לא טובים אלא כי אנחנו משלמים היום ריבית, היא עדיין גבוהה, אבל היא הרבה יותר נמוכה ממה שהיא הייתה לפני עשור. לכן כשאנחנו מתסכלים על מה אנחנו צריכים לעשות, אל תתבלבלו, אחריות פיסקלית זה תנאי סף לדבר על צמיחה במשק כמו שלנו. אבל אי אפשר

לחשוב שאם נהיה אחראים פיסקלית זה יביא לנו צמיחה בלי עבודה אחרת. אותו דבר בשוק העבודה. שוק העבודה, כשמסתכלים על כלל האוכלוסייה, אנחנו יחסית מאוד גבוהים. דיבר על זה צביקה קודם, באופן עקרוני הגענו לאזור ה-15 העליונות, ונגיע ל-5, אנחנו לא בעולם שהיינו בו קודם. לכן קשה הרבה יותר לעשות היום מהלכים בשוק העבודה. ההשפעה המאקרו כלכלית שלהם מן הסתם תהיה יותר קטנה. אני מדבר על כניסה לשוק העבודה. כי בתוך שוק העבודה, יש מה לעשות בעולם השכר והיכולת להתקדם.

שני הדברים האלה, בלעדיהם אנחנו לא יכולים להתחיל לדבר על מקורות הצמיחה החדשים שלנו כי בלעדיהם אנחנו נתבדר מאוד מהר. אדבר היום ממש בקצרה על ארבעה דברים: על תשתיות, על הון אנושי, על אוכלוסיות ועל סביבה עסקית.

ההון האנושי, כאשר משווים את ציון הפיאק במתמטיקה בישראל למול ה-OECD. בחצי העליון של האוכלוסייה, מצבנו בסדר. אבל החצי השני, 50 האחוז הנמוכים בחברה הישראלית הם נמוכים בהרבה ממוצע ה-OECD. זאת אומרת השכבות החלשות שלנו, אפילו לא חלשות, מהאמצע ומטה, נמוכים בצורה דרמטית מהמקבילים שלנו, אלה שאנחנו רוצים להידמות או להשוות עצמנו לממוצע שלהם. מבחינת השכר, היה גידול בשכר בכל הענפים, בין 2013 ל-2017. אני מזכיר לכם, זה שנים שבהם אנחנו כל הזמן גדלים בשיעור ההשתתפות בשוק העבודה, ואנחנו באבטלה מאוד מאוד נמוכה, והשכר עולה. אבל כאשר מסתכלים על העלייה בשכר לרמות שכר שונות מוצאים, עליה גבוה ברמות השכר הנמוכות, בין היתר בגלל הרגולציה על שכר מינימום. אני שם את זה רגע בצד. ברמות שכר בינוניות הרמה נמוכה יותר מאשר ברמות שכר גבוהות – ההיטק, וגם על זה דיברו. זה אינדיקציה שיש לנו בעיה. שוק שנסמך הרבה על טכנולוגיה, לא מייצר מספיק הון אנושי שיודע להגיע לשם. כתוצאה מזה אנחנו רואים שכר הולך ועולה בשוק הזה. כשאני עובר רגע לעולם האוכלוסיות, אנחנו מדברים על אוכלוסיות שבעיקרן הם ערבי ישראל, בדואים בדרום הארץ שיש להם סיפור מעט שונה וחרדים. אני חושב שהגרף הבא מציג את זה בצורה הכי יפה. הקו האדום הוא איך אנחנו בסך הכל ב-OECD, משמאלנו אין הרבה מדינות, צ'ילה, טורקיה, יוון, ארצות הברית, איטליה וספרד. אבל כשמסתכלים על האוכלוסייה הכללית ללא חרדים וערבים, שזה הגרף האפור הימני, מצבנו משתפר פלאים. כשמסתכלים על חרדים, מה שאולי יפתיע חלק מהאנשים פה, הם נמצאים מעט מעל הממוצע הישראלי, וכשמסתכלים על ערביי ישראל, תסתכלו על הנתון, אנחנו נמוכים מצ'ילה.

קיימים פערים גדולים במיומנויות בין אוכלוסיות – סיפור שונה לכל אוכלוסייה

זה אומר שאלה שתי אוכלוסיות שיש להן עניינים שונים בבעיית השילוב שלהם במשק הישראלי ואי אפשר להתייחס אליהן אותו הדבר. הדבר הזה אומר שלנו יש הרבה עבודה, והשונות בין האוכלוסיות היא שונות חשובה, שאם נבין אותה ונלבן את הקשיים, נוכל גם לדבר לא רק על עבודה אלא בכלל על שילוב בכלכלה. צריך להבין - שילוב האוכלוסייה הערבית בישראל אני מדבר רק על הצד הכלכלי, אני ממש שם בצד את כל הדברים האחרים, לא מתחיל ונגמר בשוק התעסוקה. הוא

ממשיך בזה שבסוף הכלכלה הזאת שנקראת מדינת ישראל צריכה להיות כלכלה אחת שכולם שותפים בה. שותפים בה בעסקים ושותפים בה בתעסוקה אבל בהרבה דברים אחרים.

על זה אני אוסיף גם עוד מגזר שצריך לדבר עליו, המגזר הנשי. מה שאנחנו רואים פה שהפערים בישראל הם פערים שנובעים משני דברים: (1) מה אנחנו בוחרים בחיים שלנו, גברים ונשים, אתם רואים מניתוח שאנחנו עשינו והכלכלן הראשי באוצר, כ-1100 שקלים משויכים לשאלה לאיזה ענף הלכנו, מי בחר להיות מורה או מורה ומי בחר להיות בהייטק. (2) היקף התעסוקה, והפער הזה הוא פער דרמטי. והפער הזה הוא לא פער שאפשר להגיד - בסדר, זה יסתדר. אם אנחנו לא נעבוד בזה, כממשלה ובין שיש פה דברים שאנחנו צריכים להתמודד איתם, הפער הזה ימשיך ויהיה. הוא לא יצטמצם מעצמו.

○ תשתיות, ואני אגיד מילה אחת על זה כי רוני הרחיב על זה הרבה, יש לנו שתי בעיות מאוד קרדינאליות. אחת – במלאי, זה לא משנה מול מי נשווה, מצבנו קשה. אנחנו במלאי תשתיות מאוד מאוד נמוך, ביחס למדינות אחרות. יתרה מכך, אנחנו משקיעים הרבה פחות ממדינות אחרות. כמעט חצי ברמה השנתית. יש לנו בעיה במלאי, בעיה בזרם, והדבר הזה מתבטא בזמן ההגעה והחזרה מהעבודה. אנחנו משקיעים בכך יותר זמן, לא משנה איפה אנחנו גרים, בתוך העיר, מחוץ לעיר, כמובן שזה שונה, והתופעה תלך ותחמיר ככל שהזמן יעבור, אם לא נעשה פעולה אגרסיבית בתחום הזה. אי אפשר להמשיך במצב הקיים. נדרש פה שינוי פרדיגמה שמצריך את הממשלה להגיע למצב שבו היא מבינה מה היעד שהיא צריכה להגיע אליו, והיא עושה פעולות לא רק בכסף. אני אומר לכם באחריות, אם אני היום אגיד שיש עוד 10 מיליארד שקל לתשתיות תחבורה שום דבר לא יקרה. כי הבעיה שלנו היא לא נודעת רק בשאלת כמה כסף אנחנו מקצים אלא מה מנגנוני ההקצאה, מה מנגנוני התכנון, מה מנגנוני הביצוע, וכמה הציבור מוכן לשלם היום כדי לקבל תחבורה מחר. אמר קודם צביקה שאין בעיה, הכל יחזיר את עצמו, יש בעיית עיתוי והיא בעיה קשה. אנחנו היום נחפור כדי שעוד שלוש שנים נתחיל לראות ניצנים ועוד עשר שנים כנראה נראה פרחים.

○ סביבה עסקית, אמרתי קודם, אנחנו מתעסקים בזה הרבה, יש היום גם את משרד ראש הממשלה ואגף החשב הכלכלי לקח את עניין ה-Doing Business. Doing Business הוא מדד לתיאור הסביבה העסקית ומה היא צריכה מהממשלה, ולא פחות חשוב מה היא צריכה שהממשלה לא תעשה. זה כמובן חלק גדול מהפריון, היכולת שלנו לתת לדבר הזה לנוע בקצב שהוא צריך לנוע, ואנחנו בעולם כלכלי אחר מלפני 30 ו-40 שנה.

בעניין הזה, והתחלתי בזה ואני אומר עוד פעם, פיצוח השאלה מהם הצעדים שנעשה כדי להביא לשיפור מצב הסביבה העסקית היא שאלה מהותית יותר מאשר לפצח את משפריים את ישראל במדד, כי המדד מודד דברים ספציפיים. זה אחד הדברים בעינינו החשובים או הגדולים שאנחנו נרצה להתמודד איתם בשאלה איך עוברים לכוחות שכבר עובדים בעולם הזה בתוך הממשלה ורואים ראייה רחבה של הדבר הזה, ומחליטים מה כן ולא פחות חשוב מה לא.

● אני אסכם ואומר שאנחנו באגף תקציבים חושבים שהדבר הזה חייב להיות האג'נדה שלנו להוביל בממשלה כעבודת מטה ממשלתית. כמו שאמרתי חשוב לא רק לזהות מה הבעיות ולהבין מה הפתרונות הנכונים להם, אלא חלק לא פחות חשוב מהביצוע עצמו, הוא גם לעשות את זה בצורה מתואמת, תוך סדרי עדיפויות. אם נעשה את זה טוב, תהיה לנו יותר עוגה לחלק ואם לא נעשה את זה טוב העוגה שלנו תלך ותקטן ככל שיעבור הזמן. אנחנו, כאגף תקציבים, מתכוונים להתעסק בזה בשנים הקרובות, ואני מאוד מקווה שנמשיך לראות

את המשק צומח ושנביא לכך שנוכל לעמוד פה עוד שנה ושנתיים ולראות תחילת ניצנים לכיוון טוב. תודה רבה.

דיתה ברוניצקי, חברת דירקטוריון מכון אהרן; ממיסדי אורמת, וכלת פרס ישראל

- אחרי ששמענו כאן דוברים מהבוקר ועד עכשיו, נדמה לי שלא צריך להרחיב בחשיבות של הון אנושי ושל השכלה טכנולוגית, ואפילו לא על הקשר בין ההון האנושי להון הפיזי, גם זה כבר נאמר. אבל אני אחזור בכל זאת כרקע על כמה נקודות שחשוב להדגיש.
- התמיכה הממשלתית בישראל בהון אנושי היא מהנמוכות בעולם המפותח. זאת אומרת זה לא שאנחנו נמצאים במצב שיש תמיכה ממשלתית גדולה והבעיה היא אולי במקום אחר. התמיכה הנמוכה הזאת היא לא בהשכלה האקדמאית, להפך שם שיעור גדול מכל מחזור לומדים במערכת ההשכלה האקדמאית שמסובסדת יפה על ידי הממשלה, אלא דווקא בהשכלה המשלימה, מקצועית טכנולוגית. לכן עיקר ההתמקדות שלנו בוועדה הייתה באמת בהכשרה מקצועית טכנולוגית ולא בהכשרה האקדמאית. בתחום הזה, זה נושא שהוא במודעות הממשלתית כבר הרבה זמן, יש איזשהו אבן דרך חשובה וזה החלטת הממשלה מינואר השנה שטיפלה בקידום ההשכלה הטכנולוגית, טכנאים והנדסאים. הוצעה שמה רפורמה במכללות הטכנולוגיות שאמנם לא ממצה את כל ההיבטים שהיינו רוצים שהיא תמצה אבל זה צעד חשוב בכיוון הנכון.
- אנחנו מאמינים שהמכללות הטכנולוגיות יכולות להיות הבסיס לרפורמה עוד יותר רחבה בהשכלה טכנולוגית, החזון שלנו לשיפור מערכת ההשכלה הטכנולוגית מתמקד בצעירים בתחילת דרכם, לא בהכרח באוכלוסיות שכל הבוקר דיברו עליהם, חרדים וערבים, אלא כלל האוכלוסיות הצעירות וזה קצת מתחבר למה שסילבר הזכיר קודם, זה כלל האוכלוסיות ולא רק חרדים וערבים. אם נגיע למערכת שבאמת מממשת את החזון הזה, אנחנו חושבים ומקווים שזה יכול אפילו להשפיע על בעיה נוספת שלא הזכרתי כאן והיא בעיית המיתוג של המקצועות האלה, של התפקידים האלה. אם התמיכה תהיה טובה, אז אנחנו מאמינים שגם המיתוג יעזור.
- אני אזכיר את הדברים העיקריים שמופיעים בהמלצות שלנו ואשמח לענות על שאלות אם אחר כך תהיינה.
  - הדבר הכי חשוב שכל תחום ההכשרה יהיה אחוד, תהיה בו הסתכלות אחידה וראייה מתכננת של כל התחום בכל הרמות של התחום. מהכשרה מקצועית דרך טכנאים, הנדסאים ואחר כך מהנדסים ואקדמאים. קוראים לזה אקדמיטציה ואנחנו חושבים שאקדמיטציה של כל המהלך הזה חשובה. חשובה גם פדגוגיה אחידה, כי במצב של היום קורסים שבמקצועות דומים מאוד זה לזה רק ברמות שונות, הם בכלל לא מתואמים זה עם זה. אז אם תהיה לנו מערכת מרכזית שעוסקת בפדגוגיה והיא תהיה אחודה, זה גם משפר.
  - אני רוצה להגיד שלצד ההמלצות של הוועדה משרד העבודה כבר מתחיל ליישם חלק מההמלצות האלה, לא כולן בדיוק בהיקף המלא של הרפורמה המוצעת אבל רואים צעדים של יישום, כמו למשל איחוד הפדגוגיה שנאמד באגף להכשרה מקצועית. צעד, זה לא כל הדרך אבל זה צעד בכיוון הנכון.
  - מהלך אחר שאנחנו חושבים שיכול להביא לכך, זה להשתמש במכללות הטכנולוגיות, ויש היום בארץ 26 מכללות טכנולוגיות שמפוזרות בכל הארץ אז יש את הפיזור, יש את המספר, יש טענה שצריך לצמצם את מספר המכללות, אבל דרך אחרת זה להוסיף להם עוד תפקידים ולקבל את היתרון לגודל על ידי זה שנוסיף להם עוד תפקידים כמו לא רק טכנאים, שזה כבר חלק מהרפורמה אלא גם הכשרה מקצועית, ואז נגיע לאותה תוצאה, אולי אפילו תוצאה טובה יותר.

- חשוב מאוד שכל מערכת ההכשרות תתוכנן ותתקצב מראש, תכנון ותקצוב אני חושבת שזה אחת הבעיות או אחד החוליים של המערכת הזאת, חלק מהחלטות של פתיחת קורסים או איזה קורסים, נובעת מהסתכלות רגעית של עודפי תקציב. זה קטסטרופה, צריך לעשות תכנון מראש, ולהסתכל על זה. אנחנו גם חושבים שאת כל הדבר הזה צריך לעשות עוד מבחינת השינויים המבניים במערכת, ואת הבחינה הזאת צריכים לעשות בעלי מקצוע, רצוי שזה יהיה אולי בעלי מקצוע מבחוץ שיבדקו את השינויים המבניים שמתבקשים.
- אחד השינויים המהותיים שמוצעים על ידנו זה להקים יחידת הכוון. שלפחות חלק ממנה יהיה בתוך הממשלה, חלק מהפעילות שלה יהיה במוסדות המכשירים, יחידה שתנגיש את הנתונים לכלל הציבור, שתפקח על ההכוונה במכללות עצמן, ותיצור בסיס נתונים כולל שיונגש לכל הצרכנים של הגוף הזה. בתוך יחידה שכבר שוב הוקמה במשרד, אני מאמינה שבחלק מהדיונים שלנו, שהיא יחידת מחקר שאוספת נתונים, שאוספת כיוונים, ושתדע לעשות את הכוון.
- דובר על יעד האיכות, צביקה אמר אותן, אנחנו לא מוציאים המלצות שהן לא עומדות ביעד איכות. יעד האיכות שבחרנו להמליץ עליו, אני חושבת שההמלצה הזאת מקובלת על ידי האוצר, וזה לא לקיים הכשרה אם בוגרי הכשרה לא יקבלו שכר ב-6 אחוז גבוה מהשכר שהיה מקבל אדם עם אותם נתונים אלמלא עבר את ההכשרה. אנחנו מאמינים שזה מה שצריך לקבוע או שזה אחד הדברים שצריך לקבוע את הסף של הכשרות. הכשרות שלא עומדות ביעד הזה, לא צריך לקיים אותן. צריך לצד זה כמובן להתאים את כמות ההכשרות לצרכי השוק, ובעניין הזה אנחנו חושבים שקשר הדוק של תכנון עם מעסיקים זה אחד הדברים החשובים ביישום הרפורמה.
- בנושאים המכשירים אנחנו רוצים לראות תחרות ביניהם. אנחנו מאמינים שתחרות מגבירה איכות, ולכן אנחנו חושבים שהמכללות צריכות לספק את כל רצף ההכשרות. באידיאל היינו רוצים לראות שילוב גם בין המכללות האקדמאיות והמכללות הטכנולוגיות. היום זה קיים רק בחלק קטן מאוד מן המכללות, זה יכול לעזור גם מבחינה תקציבית, גם מבחינת יתרון לגודל ולא פחות מזה מעבר חלק בלי תקרת זכויות משלב לשלב או מה שאנחנו קוראים אקרדיטציה.
- נושא שגם כן הוזכר כאן וחיבור של כל המערכות האלה ביחד יכול לענות לזה, זה לענות לשאלה של מחסור בלימודי ליבה וכישורים בסיסים או מה שאנחנו קוראים הון אנושי כללי, הוזכר כאן העברית והאנגלית, אוריינות מחשב, אוריינות דיגיטלית לא בדיוק הוזכר, ללמוד לחיות בעולם משתנה, להתאים את עצמך לשינוי, גמישות של שינויים. את הדברים האלה שבעתיד אנחנו מקווים שמערכת החינוך ונוער תדע לטפל ותדע לטפל בהם היטב, אבל בינתיים צריך לעשות את זה במכינות ולהתאים את החוסרים שקיימים בחלקם לכל האוכלוסייה.
- שילוב מעסיקים בייצור תכניות הלימוד ומעורבות בהפעלה התכנית, זה היבט נוסף, וזה לא מובן מאליו, אני חושבת שהמעסיקים יודעים להתבונן על הכשרות מקצועיות, אבל באיזה מידה הם באמת מגויסים לתרום בהגדרת צרכים, אני לא בטוחה. אחד הרעיונות זה שחלק מהתשלום לספקי הכשרה יהיה על בסיס איכות ההשמה כיוון שהמבחן של טיב ההכשרה זה בעצם השמה, והשמה זה גם טיב ההכשרה וגם הצורך, ואנחנו רוצים את שני הדברים לחבר, ולכן אם חלק מהתשלום לספקי הכשרה, אם עושים תשלום מספיק גבוה אפשר לחלק אותו, אם הוא נמוך, כמו שהוא היום, כמובן שאי אפשר לחלק אותו.
- הנקודה האחרונה שאני רוצה לדבר עליה, זה הקמת מועצה להשכלה טכנולוגית והכשרה מקצועית, המלט"ם, כפי שאנחנו קוראים לזה. מי שבא מהעולם העסקי, כמו שאני באה, אנחנו רואים בזה יותר כמו מועצת מנהלים שמפקחת על הגוף

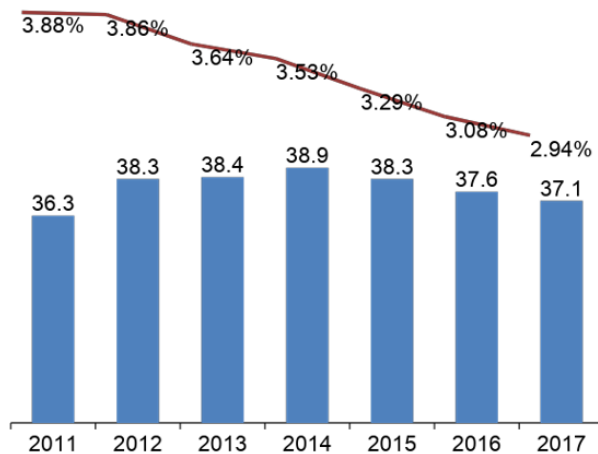
המבצע. זה איזשהו מכשול שצריכים להתגבר עליו מול המדינה ויכול להיות שלא נצליח להתגבר עליו, וזה יישאר מועצה מייצעת ולא מועצה מפקחת, אבל חשוב שזאת תהיה מועצה עם הרכב אישי שיודע לעשות את העבודה המצופה ממנה, ושערכי לא רק לצורכי המשק היום אלא גם לצורכי המשק העתידי. אנחנו לא נכנסו לנושא עולם העבודה המשתנה, זה הייתה ועדה אחרת. אבל אין ספק שעולם העבודה משתנה, זה הוזכר כאן הבוקר, והמועצה צריכה להיות ערנית לזה ולהתאים את עצמה לזה.

- במה לא עסקנו? לא עסקנו בחינוך לבני נוער ודווקא בתחום הזה שלא עסקנו בו, אני אסיים בסיפור קטן. הזמנו חשמלאי הביתה כשהייתה לנו איזושהי תקלה בבית והצטרכנו מישהו לתיקון דחוף. מדפי זהב בחרתי חשמלאי, הוא אומר לי "ייקח לי שעה להגיע", אחרי 55 דקות הוא מצלצל ואומר, "אני אאחר זה ייקח לי עוד חצי שעה", איזה מין חשמלאי מודיע שהוא יאחר בחצי שעה? מה קורה כאן? מגיע בחור ואני לא מזהה אותו. מתחיל לחפש את התקלה ואתה רואה את המערכת הסיסטמית שבא הוא בודק, איך הוא... זה לא כאן וזה כן שם ובסוף, אחרי שהוא מוצא את התקלה הוא אומר, "תדעו לכם שלכם אני חייב תודה שאני היום בעל מקצוע, אני עזבתי את בית הספר בכיתה ט', לא הייתה לי שום כוונה להמשיך ללמוד. הלכתי עם חבר שלי להירשם לבית ספר אורט רמה, זה בית ספר שצמוד למפעל אורמט, בית ספר תעשייתי צמוד מפעל. הלך עם חבר שלו להירשם והוא נרשם והמנהלת שואלת אותי - ומה איתך? אני אומר - הראש שלי לא היה ללמוד, מה פתאום שאני אלמד, אני לא... אני בראש שלי לא זה... והיא יושבת איתי ושכנעה אותי, היא אמרה לי - תנסה מה אכפת לך? ונרשמתי וסיימתי את בית הספר, ואני היום חשמלאי מוסמך, אני היום קבלן שמרוויח יפה מאוד ותודה רבה לכם".
- אז אלו בתי הספר צמודי המפעל, אז לא טיפלנו בזה אבל אנחנו חושבים שזה צריך להיות מטופל. ונושאים אחרים שלא טיפלנו בהם זה נושאים קטנים של מלגת קיום במהלך ההכשרה, שזה איזשהו חסם שאני חושבת שצריך לתת לו טיפול. אנחנו חושבים שהכשרות צריך לתת לא רק למובטלים, אלא גם מי שרוצה לקדם את הייעוד המקצועי שלו, ולמצוא פתרון להנדסאים שגם יכולים להגיע לרמה של מהנדס מעשי, גם הוא נושא חשוב. לא טיפלנו בכל ההכשרות שאינן בטיפול משרד העבודה, זה היה לגמרי מחוץ לתחום. תודה רבה.

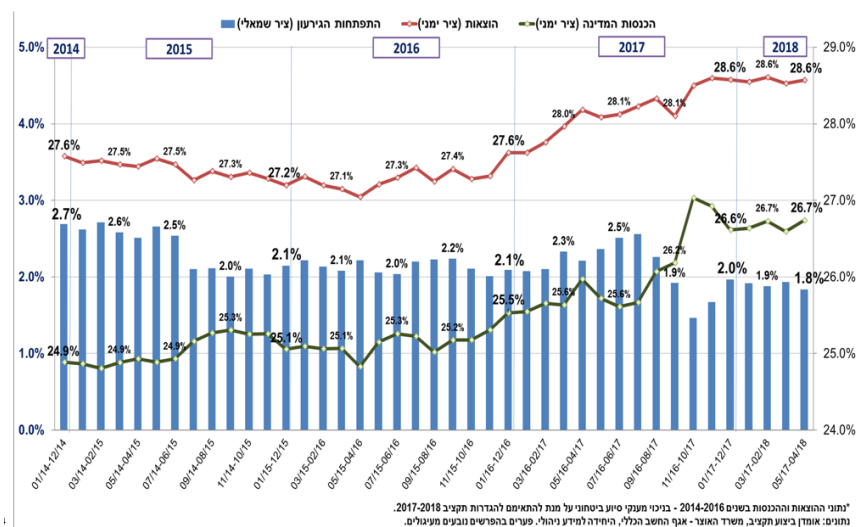
רוני חזקיהו, החשב הכללי, משרד האוצר

- שנה שעברה כשהייתי פה הצגתי נתונים לגבי העבודה של החשב הכללי, והודעתי שהחלטנו לקחת על עצמנו טיפול בשני פרויקטים חשובים לצמיחה של המשק הישראלי, עליהם ארחיב היום במקצת.
- לפני כן אציג בכמה דקות כמה מהנתונים שמוכרים לחלק מכם, אני רוצה להביא את המספרים על דיוקם. יחס חוב-תוצר עומד היום על 60.9%. בשנת 2002 יחס חוב-תוצר עמד על 100%. מאז ישנה ירידה עקבית. זה מאפשר לנו לחשוב היום איך אנחנו יכולים לעשות את השינויים הנדרשים כדי להגדיל את העוגה ואת הצמיחה. אני חושב ששינויים, כפי שכבר נאמר, אמורים לעשות בזמנים טובים, כי בזמנים רעים מטפלים במשברים.
- הנתון הנ"ל לא נעלם מעיני חברות הדירוג ומדינת ישראל מדורגת ב-A+ על ידי שלושת חברות הדירוג העולמיות, כאשר קיבלנו גם דירוג פוזיטיבי מ-S&P והם אמורים בחודשים הקרובים, תוך חצי שנה, להחליט האם מסירים את הפוזיטיב או שמעלים את הדירוג של מדינת ישראל. אני חושב שזה ראוי לאור ההישגים שהגענו אליהם בשנים האחרונות של עקביות של צמיחת המשק הישראלי והתייעלותו.

- השלכות של היחס חוב-תוצר הנמוך מתבטאות קודם כל בנושא של ירידת החוב, ירידת החוב ביחס לתוצר. היא כמובן חוסכת לנו בהוצאות הריבית. הוצאות הריבית נובעות קודם כל מהריבית הנמוכה ששוררת בעולם, אך זה תנאי המאקרו. מהורדת החוב הריאלי, ומעבר לכך גם ניהול חוב מושכל, על ידי יחידת החוב בחשב הכללי אנחנו רואים שהריבית ירדה לא רק ביחס לתוצר (הקו האדום), אלא גם נומינלית (העמודות הכחולות), שזה יפה מאוד.

- בבחינת הוצאות הריבית, רואים שאילולא הריבית המשולמת לאג"ח המיועדות, שם חבוי למעשה סבסוד של כ-7 מיליארד שקל, ההוצאה על הריבית הייתה נמוכה ב-7 מיליארד שקל שזה סכום הרבה יותר נמוך כמובן, ובעקבות זה הוצאות הריבית על החוב הממשלתי יורדים. כל החיסכון בהוצאות הריבית על החוב מאפשרות לנו בעצם להפנות כספים רבים יותר בכיוון צמיחת המשק.
- כדאי לראות גם את תמונת הגרעון. קו הוצאות באחוזי תוצר למעלה (אדום), קו ההכנסות במונחי תוצר (כחול) מתחתיו, והגרעון במונחי תוצר (העמודות).

אנחנו רואים שבעצם אנחנו מתחילים להתייבב על רמת הוצאות יחסית גבוהה, רמה של 28.6%. אך מצד שני הגרעון בכל זאת נמוך כי רמת ההכנסות גדלה, ואף מעבר לתחזיות. זאת הודות למבצעים המיוחדים שנעשו בגביית מס דיבידנד, האקזיטים המוצלחים ועוד. בסופו של דבר אנחנו די מתייבבים כבר לא מעט זמן על רמת גירעון שהיא בסביבות ה-2%,

אבל חשוב לזכור שזה מגיע רובו ככולו מהגידול בהכנסות. מכיוון שהכנסות מבוססות על תחזית, והוצאות נשלטות על ידי הממשלה, אנחנו בהחלט חושבים שיש תרומה רבה לאחריות הפיסקלית של מדינת ישראל ולשמרנות שהביאה למצב שבו אנחנו יודעים לעמוד ברמת ההוצאות שלנו.

- זו ההקדמה הקצרה כדי שנהיה על אותו בסיס הנתונים. כל היום הזה, הדוברים ציינו את מצבו הטוב של המשק. אני חושב שגם העולם מכיר במצבו הטוב של המשק הישראלי. בסופו של דבר השאלה היא לא מה היה ומה יש לנו היום, אלא מה אנחנו עושים מחר. והעירו פה כבר שאם לא נעשה כלום לגבי העתיד, אז המצב הנוכחי לא יוכל להמשיך להישמר. אנחנו נמצאים במצב מסוים, שהכלים המוניטוריים, והריאליים נמצאים במצב שיהיה קשה לעשות בהם שימוש כדי להביא לשיפורים נוספים.
- לכן צריך, כמו שכולם הסכימו, לטפל בנושא הפריזן. אנחנו בחשב הכללי, לקחנו על עצמנו בעצם שני דברים מתוך הארבעה שמרכיבים את ההשפעה על הפריזן: (1) שיפור הסביבה העסקית או קלות עשיית העסקים, מה שנקרא Doing Business; (2) תכנון ופיתוח וקידום תשתיות כלכליות בישראל. מה שנקרא 2030. הכוונה זה לעשות תכנון לטווח ארוך, ולא לטווח קצר. על שני הפרויקטים האלה בעצם הכרזנו פה על במה זו לפני שנה, והיום אני רוצה לדווח קצת על ההתקדמות שעשינו בנושא הזה:
  - הוועדה לשיפור הסביבה העסקית וקלות עשיית עסקים. אנחנו הקמנו וועדה ביולי האחרון, בראשה עומד מוטי אלישע שנמצא פה. הוועדה חוצת משרדים. שותפים לה כמעט כל המשרדים האפשריים שיכולים להיות להם ממשק עם הממשלה, הציבור, הציבור העסקי בעיקר, אבל לא רק. על כל משרד הטלנו ראשית לבדוק את המצב, ולאחר מכן להציע דרכים לצמצום הבירוקרטיה. אני מזכיר שלא מדובר ברגולציה. רגולציה זה דבר מאוד חשוב. משרד ראש הממשלה עוסק בהפחתת עודף רגולציה, אבל לא בכך אנו דנים. הבירוקרטיה היא בעצם השלב בו העסק/האזרח בא למלא אחר הוראת הרגולציה ונתקל בממשק מולו הוא נדרש לבצע פעולות. הממשק הזה הוא בלתי נסבל לכל הדעות. אנחנו רוצים לראות מה צריך לעשות כדי להתייעל בעיקר בתהליכים כי אני חושב שהפתרון הוא לא בלתת שיפור במקום מסוים אלא לתת בצורה רוחבית בתהליכים רבים.
  - מדד ה-Doing Business. מדד של הבנק העולמי המדרג כ-200 מדינות לפי עשרה פרמטרים המשקפים קלות עשיית עסקים במדינה. מקומה של ישראל ירד בעקביות בשנים האחרונות ממקום 29 למקום 54. החשיבות במדד היא משתי סיבות. הראשונה, כולם רואים את מיקום המדינה ביחס לאחרות. השנייה, אם נשפר את הפרמטרים במדד אז שיפרנו בפועל משהו בקלות עשיית עסקים. אנחנו לא במצב שאפשר לעצור כדי לתכנן, המצב הוא שתוך כדי שאתה מגלה משהו, אתה מנסה לתקן אותו. זה מה שאנחנו עושים ואני מקווה שבדירוג שיפורסם באוקטובר הקרוב כבר נראה תוצאות.
- עיקרי הממצאים מעידים שיש חוסר אחידות בכל דבר ועניין. כל משרד עושה מה שהוא רוצה. לכל אחד יש הוראות הסדרה משלו, אין אחידות ואין גוף אחד מתכלל. ההסתכלות על העסק או האזרח היא לא הסתכלות כעל לקוח שצריך לתת לו שירות אלא כעל רגולטור שקובע את הכללים, ואת הדבר הזה צריך לשנות להסתכלות פרו-עסקית ופרו-אזרחית, כנותני שירות ולא כרגולטור בלבד. אין כלל משמעות לעלות הבירוקרטיה. לא נעשה חישוב מהי העלות לאותו עסק. כל היעדים שאנחנו הולכים להציב בנושא הזה הם יעדים כמותיים, גם פה וגם בתשתיות שאני ארחיב יותר מאוחר.
- הדבר קשור גם ל-Doing Business. כאשר הבנק העולמי פנה אלינו, אף אחד מהממשלה לא נענה. במדינות אחרות, הגורם המטפל לעתים הוא משרד ראש הממשלה, או משרד שר

- לפחות. יוצרים קשר עם הבנק העולמי, ומדברים איתם על מה צריך לעשות כדי להשתפר וללמוד. זה עבודה מאוד קשה, אני מקווה שאנחנו נעשה אותה.
- מה שאנחנו יכולים לעשות פה בעצם, אני אגיד במילה אחת כי עוד לא פרסמנו את כל ההמלצות שלנו בנושא, זה בעצם להקים גוף מתכלל לכל הנושא הזה. הגוף המתכלל הזה ידע לעשות לדעתי את כל מה שצריך כדי לפתור את הבעיה הזו. זו עבודה סיזיפית, עבודה קשה, עבודה לאורך זמן, ההישגים לא יבואו מיד, ואני מקווה שיתנו לנו את הסמכויות כי אנחנו רוצים להיות המשוגעים לדבר שייקחו את הדבר ויטפלו בו.
- בעניין התשתיות. שאול הזכיר את המצב של מלאי התשתיות. מלאי התשתיות, כאחוז מהתוצר הלאומי הגולמי, עומד בישראל על 50%. בעולם הוא עומד על 70%. לפי סקר ה-OECD, אנחנו מפגרים בכ-28%. זה עוד עושים לנו הנחות, כי בסך הכל מדובר על 25 שנים האחרונות. מדינות בעולם השקיעו במטרו לפני 150 שנה או משהו כזה, מצבנו הוא לא טוב בעניין הזה. לפי ה-World Economic Forum, גם כשעושים השקעות בתשתיות, צריך להשקיע בצורה מושכלת. זה לא חכמה להגדיל את ההשקעות בתשתיות, החכמה להשקיע בתשתיות הנכונות ובמקומות הנכונים. לפיכך, אם נמשיך להשקיע כמו היום, וברמה האיכות של היום, אנחנו נדרדר עוד יותר בהשוואה בינלאומית. כדי להשתפר, נצטרך להגדיל באופן משמעותי את ההשקעה, להגיע לסדר גודל של 3 אחוזי תוצר בשנה. כל שנה. אך זה לא מספיק. צריך גם לדעת איך עושים את הדבר הזה.
- אנחנו מתכוונים לעשות את זה דרך שורה של צעדים המבוססים על תכנית לטווח ארוך. המבחן שלנו יהיה בביצוע. המערכת תקועה בחסמים בלתי אפשריים. אתה נכנס למשרד ממשלתי מסוים, שלא לדבר בין משרדים שאין שיתוף פעולה, מסתכל על הסטטוריקה, ועל התכנון, והחסמים, ומגיע למצב שהוא בלתי אפשרי. את הדבר הזה צריך לשנות. אפשר לעשות את זה רק על ידי צורה שהיא מתכללת. יש לנו רעיונות איך לעשות את זה, אני מקווה שנקבל את המנדט ואת הסמכות לעשות את זה. תודה רבה לכולכם.

מגיבים:

אשר לוי, מנכ"ל אורבוטק

- בחמש דקות שיש לי, אדבר על הזדמנויות ואתגרים לצמיחה, מתוך הסביבה שאני מגיע ממנה - של חברת טכנולוגיה, ובהסתכלות על שני נושאים:
  - שינויים ומגמות בטכנולוגיה. אנחנו נמצאים בתקופה שאנחנו מתחילים לראות הרבה יותר שינויים טכנולוגיים מעניינים מאשר ראינו בעבר וההשפעה שלהם על אפשרויות הצמיחה היא הרבה יותר משמעותית. שלמה דיבר בבוקר על נושא של בינה מלאכותית. זה נושא מאוד מאוד חשוב. אני שבוע שעבר הייתי במזרח, הייתי בטייוון ובסין, ובין השאר פגשתי שישה לקוחות ופעם ראשונה שכל ששת הלקוחות דיברו איתי על הנושא של בינה מלאכותית ועל הכוונה שלהם להכניס את זה לתוך תהליכי הייצור בתור איזשהו אמצעי שיקבל החלטות במקום בני אדם. זו מגמה אחת משמעותית. מגמה שנייה זה מעבר לתקשורת מה-4G ל-5G שאפילו שמעתי ממישהו שהוא הרהיב עוז והוא אמר שההשפעה של זה תהיה כמעט כמו האינטרנט. מגמות נוספות הן רובוטיקה, מכוניות חכמות. יש כאן הרבה מאוד מגמות טכנולוגיות שישפיעו על אפשרויות הצמיחה בצורה הרבה יותר משמעותית בשנים הבאות, מאשר מה שחווינו בשנים אחרות.
  - המשמעות היא שאכן יש כאן מחסור בהון אנושי והמחסור הזה יהיה אפילו משמעותי יותר. אני חושב שאת המחסור הזה אפשר לחלק לשלוש קטגוריות שונות:

- תחומים שיש בהם מחסור, המשמעותי בהם הוא מהנדסי תוכנה ואלגוריתמיקאים.
- מיומנויות שחסרות, ביניהן הייתי מונה את הנושא של חשיבה אסטרטגית ומיומנויות עסקיות שאני מרגיש שהן חסרות ואין עליהן מספיק דגש בתהליכי הכשרה.
- חברות כולל אורבוטק יצטרפו לעבור איזשהו שינויים במדיניות הגיוס כדי להתאים את עצמם לצרכים ולמלאי. היום עדיין יותר מדי מנהלים לא מצליחים לגייס אוכלוסיות מגוונות, ויותר מדי מנהלים מפעילים כל מיני פרדיגמות לגיוס שאני חושב שלאט לאט יהפכו להיות לפחות רלוונטיות.
- סין. ממשלת סין השיקה במאי 2015 מדיניות שנקראת China2025, שידועה גם בשם Made In China 2025. בתכני, עד שנת 2025, סין תעבור טרנספורמציה ממדינה שיותר תלויה בלו-טק לתעשייה מכוונת הייטק. הם זיהו עשר תעשיות בהן הם רוצים להתמקד, והכוונה שלהם לבנות עוצמה טכנולוגית שתהיה מבוססת על טכנולוגיה ויכולות סיניות ואת זה הם ישיגו בכל מיני דרכים. חלקן פחות ידידותיות. למשל הם יאלצו חברות מערביות לעשות שיתופי פעולה והעברת טכנולוגיה ובתמורה יתנו להם גישה לשוק. הם ישנו רגולציות בקלות מפתיעה כדי לתת תעודף למוצרים שיש בהם איזשהו אחוז של מרכיב מסוים של טכנולוגיה סינית, או שהם מיוצרים בסין.
- למה לאורבוטק, ולחברות דומות, הנושא שזה של סין הוא מאוד משמעותי? למעלה מ-35 אחוז ההכנסות שלנו בשנה שעברה הגיעו מסין. להערכתנו, חברות שלא יעשו את ההתאמות האלה בזמן הקרוב עלולות למצוא את עצמן מחוץ למשחק ואני חושב שכמשק, כמדינה, אנחנו קצת מזניחים את הנושא הזה, ולא מסתכלים לזה בראייה מערכתית. הייתי מאוד שמח שזה יהיה אחד הדברים שיצאו מהכנס הזה.
- לסיכום שלושה דברים:
  - צביקה אמר שהייטק לא צריך ולא יכול להיות הקטר היחידי לצמיחה ולצמצום פערים. אני מקבל את זה ומעודד את זה, אבל בינתיים יש פה הייטק פורח שצריך לעשות את הדברים שאפשר לעשות כדי להמשיך ליהנות ממנו. בנוסף, יש גם לא מעט טשטוש למה היום נחשב הייטק. פעם זה היה מאוד ברור, היום גם בנקים זה הייטק, גם חברות ביטוח זה הייטק, גם קופות חולים זה הייטק. תעשיית הרכב בכלל הופכת להיות הייטק, רנו שנה שעברה גייסו 300 מהנדסים מאיטלי. אז זה הייטק או לא הייטק?
  - אני מאוד מסכים עם כל מה שדיתה אמרה בתור הדרכים והכיוונים להשקעה בהון האנושי.
  - צריך להיזהר שבשיח על מדינת ישראל והייטק הישראלי, אנחנו לא מגיעים למצב שמדינת ישראל בתחום של הייטק זה רק תוכנה וסייבר. צריך לעודד מצב של תעשיית הייטק וחברות הייטק וייצור הייטק כמו אורבוטק וחברות אחרות. צריך ליצור את התמריצים האלה, אם אנחנו נהפוך למדינה שהייטק זה רק תוכנה ובינה מלאכותית יהיה לזה השלכות בהמשך מחוץ לעולם הייטק. תודה רבה.

יעל אנדרון, לשעבר מנכ"לית משרד האוצר

- ראינו פה במהלך היום הרבה מאוד סקירות על פרמטרים כלכליים, מה קורה איתם על פני זמן, איך אנחנו בהשוואה בינלאומית. אני רוצה לשים את הדגש על שני נושאים שבעיניי מהווים, כל אחד מהם קצה אחר של הסקאלה, הצלחה וכישלון של מדיניות כלכלית, הראשון

שבאמת ניתחו פה היום בהרחבה זה הנושא של מדיניות תעסוקה והשני הוא מדד ה- Doing Business.

- בבחינת מדיניות התעסוקה, הייתי רוצה לנסות לנתח למה מדינת ישראל כל-כך הצליחה. ממדינה עם שיעורי תעסוקה נמוכים מה-OECD, הפכנו למדינה שבה שיעורי התעסוקה לא רק שגבוהים מה-OECD, אלא זה הפרמטר היחיד שמתקרב באמת לממוצע מדינות הסמן. כלומר, באמת נעשה פה שינוי מאוד משמעותי ומעניין להבין למה, ומה בעצם במדיניות הכלכלית הביא להצלחה כזאת בתחום הזה.
- להערכתי מדובר בשלוש סיבות:
  - הראשונה, מדיניות כלכלית שהתאפשרה הודות לרפורמה מאוד מאוד משמעותית בשנת 2003. רפורמה שבעצם לא רק שינתה את המדיניות אלא את כל הלך המחשבה. עד אז הסברה הרווחת, גם בקרב כלכלנים אבל גם בקרב קובעי המדיניות ממשלה ובבנק ישראל, הייתה שהדרך היחידה או היותר נכונה להתמודד עם אי שוויון ועוני, זה הגדלת הקצבאות. בשנת 2003 חל שינוי משמעותי; הפחתה משמעותית בקצבאות, הרחבה של מבחן התעסוקה, שבעצם מגדיר מי נכנס ל"פול" של מקבלי הקצבאות, צמצום משמעותי בעובדים הזרים והפחתה של מס הכנסה. המהלך הזה התאפשר הודות לנחישות מאוד משמעותית של הדרג הפוליטי שבאמת התגייס על מנת לבצע את השינויים האלה, שהם לא טריוויאליים היום, ולחלוטין לא היו טריוויאליים אז. הנחישות הזאת, אני חושבת שהיא הכרחית בכל צעד של מדיניות כלכלית. אפשר לסייג את זה שבעתות של משבר כלכלי אכן יותר קל לבצע שינויים כל-כך מרחיקי לכת שמשפיעים על חלקים כל-כך גדולים באוכלוסייה.
  - השנייה, העובדה שנושא התעסוקה היה בפקוס של ממשלות ישראל בשנים האחרונות, אפשר להגיד מאז שנת 2003. זה בא לידי ביטוי גם בעובדה שבשנת 2010 נקבעו יעדים מאוד ספציפיים שזה משהו שהממשלה לא מרבה לעשות. זה ממשיך בזה שנקבעה והוקמה יחידה ספציפית שעסקה בנושא התעסוקה, הייתה ממוקדת בתחום והשקיעה את הכל המאמצים במיקוד הזמן שנדרש לנושא הזה. זה גם עובר לתוכניות ספציפיות שהתמודדו עם אוכלוסיות ייעודיות שנדרש היה לשלב אותן בשוק העבודה.
  - השלישית, סיבה אקסוגנית. תהליכים אחרים כמו הגדלת שיעורי ההשכלה של נשים, ושיפור מעמדן של נשים בשוק העבודה הביאו לגידול בהשתלבותן.
- אם אני מסתכלת על מדד ה-Doing Business אז באמת מדובר פה על נושא בו הרבה יותר קשה לבצע מהלך אחד או רפורמה אחת, שבא הנושא הזה יטופל מן היסוד. ראשית, מדובר בעבודה שפזורה על מספר רב מאוד של משרדים ואין פתרון אחד. צריך להבין את כל אחד מהמרכיבים, קודם כל להבין איך מטפלים בו ואז לבצע את המדיניות. הסיבה השנייה זה שבניגוד לתעסוקה הנושא הזה לא היה מרוכז תחת משרד אחד, וזה מאוד מקשה. הסיבה השלישית היא שמסתבר שיותר קשה לפגוע לעתים ברגולטורים ובמפקחים מאשר בציבור הרחב. כל רגולטור ומפקח או כל גורם שאחראי על תחום של בירוקרטיה, רואה לנגד עיניו, ובצדק, איך הוא שומר על שלום הציבור במה שהוא מופקד. הוא לא תמיד רואה את המחיר או את המשמעות מבחינת העסקים או מבחינת מי שצריך להתמודד עם אותה רגולציה ולכן גם כאן לעתים צריכים לקבל החלטות קשות אפילו שהמשמעות שלהן זה להפחית בצורה משמעותית בירוקרטיה ורגולציה, גם אם תהיה פגיעה מידתית בשלום הציבור כפי שנתפס על ידי אותם רגולטורים.
- מילה אחרונה על תחום התשתיות, אנחנו נמצאים פה בעיתוי מצוין לטפל בתחום הזה. צריך לזכור גם שבגלל רפורמה אחרת שבוצעה על ידי הממשלה בתחום החיסכון ארוך טווח יש פה הרבה מאוד כספים בחיסכון ארוך טווח שמשועים להשקעה מהסוג של השקעה

בתשתיות, שהיא השקעה ארוכה ברמת סיכון נמוכה ושמאפשרת לאותם גופים מוסדיים להתאים את משך החיים של הנכסים ואופי הנכסים להתחייבויות שלהם. יש פה הרבה מאוד גופים פרטיים מקומיים וגלובליים שמעוניינים להיכנס לזה, אני חושבת שזה עיתוי מעולה. תודה רבה.

אלי פלאי, יו"ר המכון החרדי למחקרי מדיניות

- כמעט בכל מצגת אני שומע שהנושא החרדי עולה ואני שמח על כך. בדרך כלל הוא כהערת שוליים על איזושהי בעיה, עננה שמרחפת, אבל אני חושב שהאתגר שלנו לנסות אולי פעם אחת להבין יותר מהי ההזדמנות, לא רק מהו האיום.
- התבקשתי להגיב על השאלה של איך מצמצמים את העוני. במחקר לגבי איכות חיים שהצגנו אתמול בכנס השנתי של המכון, הצגנו את הנתון המוכר, ש-53% מהאוכלוסייה החרדית נמצאת מתחת לקו העוני. כשאנחנו מודדים את זה מדידה סובייקטיבית ושואלים חרדי האם אתה חש עני? רק 8% מהחברה החרדית עניים. זה בהשוואה ל-7% באוכלוסייה הלא חרדית. כשאנחנו שואלים חרדים לגבי שביעות רצון המצב הכלכלי שלהם, 71% מהחרדים מרוצים מהמצב הכלכלי שלהם לעומת 63% מהישראלים הלא חרדים. יש לנו כאן איזושהי פרדיגמה שצריך פעם אחת לנסות להבין. דרך אגב, נתון נוסף, 75% מהחברה החרדית תורמים כסף. שיעור התרומות הממוצע הוא 548 שקלים לחודש בהשוואה ל-199 שקלים שנותן הישראלי הלא חרדי. שוב, לפחות 50% ממי שאנחנו הגדרנו אותם כעניים הם אנשים שתורמים כסף. יש כאן משהו שצריך לפצח אותו.
- האתגר הראשון שלנו הוא להבין שמדידת העוני שלנו, כשמדובר בחברה החרדית, אינה מתאימה. אני חושב שהמשימה לשנות את העוני לא תעבוד מכיוון שכדי שחרדי, לפי הממדים שאנחנו עובדים למדידת עוני יחשב למישהו שהוא מעל לקו העוני, לפי מספר הנפשות שלו, הוא צריך להשתכר בערך פי 2.5 יותר מאשר הישראלי הלא חרדי. אנחנו לא חושבים שזה מה שהולך לקרות. מה כן יכול לקרות? אני חושב שראש אגף התקציבים הציג את זה, יש כאן צורך לנסות מחדש לזהות הזדמנות. הצגתם כנתון, שלפני מבחני פיסק, רמת המיומנויות והאוריינות בחברה החרדית ללא הכשרה אקדמאית מגיעה לרמה לחברה של החברה הישראלית. רבותי, אני לא יודע אם זה מחמאה לחרדים או אולי ביקורת על חברה לא חרדית, אבל יש לנו בעיה עם שינוי פרדיגמות.
- בכובעי הפרטי אני מעסיק, אני מוציא לאור של כלי תקשורת, מעסיק למעלה מ-250 איש בחברה בינלאומית שמוציאה לאור כלי תקשורת בארץ ובעולם. לאיש מהם כמעט אין תואר אקדמאי, ומנהלים עסקים בהיקפים של עשרות מיליוני דולרים, במגוון של תפקידים.
- האתגר הגדול של מדינת ישראל הוא לזהות את הפוטנציאל שנמצא בהון האנושי החרדי ולנסות להתאים לו את ההזדמנויות, ואני כאן אסכם את ההמלצות:
  - הסרת חסמים. המבחן כניסה להרבה מאוד תחומים היום דורש הכשרה אקדמאית. בשנים האחרונות הממשלה נתנה הרבה מאוד כסף בלנסות לשלוח חרדים לרכוש השכלה אקדמאית, אך רובה לא רלוונטית. אנשים הלכו למכללות ולמדו משפטים ומנהל עסקים. לא קידמנו כלום, רק בזבזנו ארבע שנים יקרות שלהם שבזמן הזה כבעלי משפחות, יכלו להיכנס לשוק העבודה, לרכוש ניסיון ומיומנויות ולהתקדם בו.
  - במגזר החרדי רגישות גבוהה מאוד לכל הנושא האקדמאי. המל"ג תורם לא מעט גם לאנטגוניזם בזה שהוא מערבב בין ההכשרה המקצועית לבין הניסיון לעסוק בהנדסה אנושית או בשינוי חברתי. לכן היוזמה של הקמת מל"ט"ם, היוזמה לשים דגש על הכשרות מקצועיות ולא רק על הכשרות אקדמאיות היא כה חשובה. אני לא מזלזל בהכשרה אקדמאית, אני בוגר האוניברסיטה העברית, אני בשלבים מתמקדים של תואר שני באוניברסיטה העברית, משפחתי היא משפחה אקדמאית,

לא רלוונטי לשוק התעסוקה. בואו נפריד בין אקדמיה במובן של השכלה לבין מיומנויות. חברה עם הון אנושי מדהים ואני אומר כאדם, כמעסיק במגזר החרדי, אין לי קושי לאתר חרדים למגוון תפקידים עם פוטנציאל גדול.

○ הנקודה האחרונה זה ההון הנשי. מדינת ישראל קבעה יעד 63% גברים ו-63% נשים ומה לעשות שהגענו ל-70, קרוב ל-74% מהנשים. זה אומר שאנחנו לא הבנו נכון את הפוטנציאל. אנחנו כל הזמן מסמנים וי על תעסוקת הנשים אבל רבותיי אנחנו בהחמצה גדולה. הפיריון, השכר של הנשים, המיומנות המקצועית היא נמוכה. אנחנו במכון החרדי מובילים היום תכנית על שעוסקת בשדרוג כל תחומי ההכשרה המקצועית לנשים, גם תעשיית ההייטק, גם תחומי הבריאות ואחרים. יש להן הון אנושי מדהים, שאם אנחנו נבוא אליו ונפעיל את הכלים הנכונים, נוכל לדעתי לשנות גם את הגרעון. תודה.

וליד עפיפי, דירקטור ובעלים, קבוצת עפיפי

- מהבוקר שמעתי את כל ההרצאות ואת כל הדברים החיוביים. אני מאוד שמח שלחברה הערבית יש התקרבות לכל מיני כיוונים טובים. אבל לדעתי יש המון דברים שלא נגענו בהם, בעיקר בטיפול שיביא לסגירת הפער והעוני. אנחנו צריכים להסתכל לא על הסימפטומים אלא על מקורות הבעיה, בכל מיני מקומות.
- אני מדבר על החברה הערבית, זה מקום שאני מרגיש יותר נוח לדבר עליו, כי אני מכיר אותו מכל הכיוונים. אני חי אותו, אני מעסיק המון אנשים בחברה הערבית, ואני יודע מה מתרחש שם בעיקר אם אני מסתכל על ריכוזי האוכלוסייה.
- בחלק מהמחקרים שנעשו טיפלו בתופעות, בתופעות בכלל בלי להיכנס לתוך המספרים האמיתיים. אני מסתכל על מספרים מאוד פשוטים, 2.8% מהחברה הערבית כמעט לא נכנסת לבתי ספר בכלל. ובאזור הדרום, אצל הבדואים זה בערך 4.5% שלא נכנסים לבתי ספר. 21.6% מהם לא השלימו את הלימודים בכיתה י"ב, לא סיימו בית ספר, לא עשו בגרות ולא עשו שום דבר. דבר שני, מעל 30% בחברה הערבית למדו וסיימו בית ספר, אבל לא למדו. זה נקרא נשירה סמויה. המסגרת החינוכית לא ידעה לקבל ולהבין מה הם צריכים. ככה למעשה בחברה הערבית אנחנו מייצרים, בהמשך של מה שמתרחש היום, את המובטלים העתידיים במדינת ישראל. צריך לפתור את הבעיות בחינוך. כאשר מערכת החינוך לא יודעת לטפל בהם, מכל מיני סיבות, צריך למצוא את הדרך המתאימה בדרכים של הכשרות מקצועיות, בעיקר אם אנחנו מדברים על אנשים מעל גיל 15 ועד גיל הפרישה שלהם, שזה 67.
- אחוז התעסוקה היום בחברה הערבית לא עולה על 50%. פחות מ-50% מהחברה הערבית עובדים, ואת השאר אנחנו לא שואלים מה הם עושים. צריך להיכנס לעומק של הבעיות ולמצוא הפתרונות שם. החברה הערבית היא בעיניו של עשר שנים בשוק העבודה. עד שאנחנו מבינים מה מתרחש בשוק העבודה, מתחילים לייצר את האנשים שהולכים לאקדמיה ולומדים שם, ותוך כדי אנחנו מייצרים אקדמאים או מכשירים אנשים בתחומים שהם כבר פאסה, שכבר לא צריכים אותם. לדוגמא, מערכת החינוך. יש לנו 23 אלף מורים שמוגדרים כמובטלים. הם סיימו כיתה י"ב, למדו בכל מיני מוסדות אקדמיים, ובסוף חזרו לשוק האבטלה.
- אם אנחנו רוצים לסגור את פערים של החברה הערבית ולתמוך בכלכלה הישראלית הכללית, אז בתוכניות העתידיות שלנו, על שנת 2030, צריך להתמקד בלחפש את מקורות הבעיה, ולא להסתפק במספרים שמדווחים עליהם מכל מיני מוסדות רווחה למיניהם כתוצר סופי. תודה.

קרייג באומנט, ראש מדור ישראל ב-IMF

- This is the third time I'm participating in this conference. What struck me as the most significant progress was the identification of the key issue which is the low skills of productivity of roughly half the population who doesn't pursue economic studies. Getting the problem defined is a very helpful first step. Solving the problem is great because you take both productivity growth and the inequality of skills and incomes at the same time. Let me go a little bit more into detail on training, infrastructure, bureaucracy.
- On vocational technological training, it's clear that the package is very carefully thought through from different angles, competition, information, it's a well-structured reform and we hope it makes good progress. We very much welcome the employment 2030 which sets targets for wage gains for Arab men and Arab women that really puts a high premium on actually implementing the extended high-quality training.
- Talking more about training, I think by providing prospects for a rewarding occupation, training can also contribute importantly to employments of Arab men and Arab women and making that as effective as possible is a key challenge. We need to think about the delivery of the training doesn't really fit with their needs and maybe the biggest challenge of all is the basic skills needed to benefit from the training. I mean, there was mention of preparatory programs, these are the critical things that make the training work and it goes without saying the educational system is really the underlying problem that needs to be solved.
- Infrastructure, we did quite a lot of work on this in the last consultations, they provided very granular analysis of the gaps and we tried to look at it from a macroeconomic perspective and a spending efficiency perspective. So, let me start with one cautionary note. So, we agree the macro stability conditions for growth in Israel are very sound, but we will not say the public did around 60% is a lot. We say it's moderate. There is some space available to support reforms but it's still important to have some physical purpose, you know, Israel does face wide availabilities to the most advanced economies. So, to do the macro analysis, we adopted a DSTE model with Digma which is often used for countries with a stable oil, we adopted it into Israel, we chose the oil sector to high tech sector. Running this model with roughly the same increase in investment that was in the past, we could accumulate gain and GDP of about 4-6% after 15 years which is addition to growth rates of about .3-.4 so, it's a little bit less than the 1% that has been a convention. But that analysis has no structure reforms. Once we put some structure reforms into the next in which to close the gaps participation and infatuate within the population, we can get to have a gain around 60% which is pretty much in line with the 1% per annum that's been a convention. Personally, I can say that that's a little bit optimistic. To close the gaps by half of 15 years is quite very optimistic. So, I'll say it's most likely growth will not be quite enough to fully finance the investment. To some

extent, there'll be a need for other sources and financing. In Israel's case, there's really no way to squeeze the expenditure anymore. So, it comes down to where is the least damaging way to generate some revenues and we do notice that there are tax benefits of about 5% GDP. This is very complicated, but we see some scope to cover maybe half of the additional investments from scaling these tax benefits.

- We have a whole list of recommendations in how better manage investments. I'll walk you through those, but I think it's very important for the infrastructure to be ready, not only to have a strategic plan but to have the controls that make sure the plan is implemented very well. And then, on reduces bureaucracy, we fully support that. In fact, we recommended something pretty simple out there earlier in 2017. Thanks very much.

מוטי אלישע, ממונה זרוע העבודה, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים

- אני שמח לראות שיש קונצנזוס שנושא התעסוקה הוא אחד הנושאים החשובים לכלכלת המשק. אני חדש בתפקיד. אני רוצה להודות לשר חיים כץ ולמנכ"ל אביגדור קפלן שנתנו בי אמון להוביל נושא כבד וחשוב זה ממעלה ראשונה. רוני דיבר על מדד ה-Doing Business, אנחנו 20 שנה צוללים במדד ה-Doing Business ממקום 29 למקום 54. בנוסף הפריון הוא מאוד נמוך. אז משקיע בחו"ל, אפילו בארץ, ישאל את עצמו למה לי לפתוח עסק בארץ? המדדים האלה הם מאוד מאוד בעייתיים.
- לכן, תעסוקה והפריון הם שני דברים הכי חשובים שיובילו בסופו של דבר לצמיחה ולגידול בתוצר, ובעקבות זה כמובן גם הצמצום בפערי העוני ושיפור באיכות חיי המשפחות.
- אחד מהדברים שאנחנו רואים כבר לנגד עניינו, בלי קשר לוועדה ועם קשר לוועדה, זה שאין חיבור בין הביקושים להיצעים. זה אחד הדברים שגם מופיע ב-Doing Business וגם כאן - אין ראייה כוללת של כל העוסקים בתחום, משרדי ממשלה, גופים, מעסיקים, אין חיבור בין כל הדברים האלה. אחד מהדברים שאנחנו נאמץ ואפילו נרחיב זה להקים יחידת אסטרטגיה תכנון ומחקר שתדע להפגיש בין הנתונים האלה, אבל לא רק ברמת מאקרו, המטרה שלנו זה למקד את זה לפי ענפים, לפי מקצועות וגם לפי ערים ואזורים גיאוגרפיים. ואז אנחנו נגיע למיצוי פוטנציאל מרבי בתעסוקה.
- נושא חשוב נוסף זה היעדים בתחום התעסוקה, היעדים לפי אוכלוסיות, והשר הנחה אותנו לקבל, ללכת על יעדים שאפתניים וזה ידוע שלפעמים מאוד נוח להגדיר יעדים מאוד נמוכים ולהגיד הגענו אליהם. אז לא, אנחנו הולכים לעבוד מאוד מאוד קשה, כן להגיע ליעדים שאפתנים ולהשיג אותם ואנחנו נצטרך את האמון שלכם. בסופו של דבר אנחנו נצטרך להוכיח. צריך כאן משאבים ואני שמח שאגף תקציבים הוא שותף לתהליך הזה, כי בלי תקציבים אי אפשר להשיג את היעדים. אבל אני מאמין שנצליח.
- אני גם רוצה להודות לצוות ממשרד העבודה והרווחה שליווה את העבודה, פרופ' אקשטיין ששם כאן מפת דרכים ומצפן מאוד מאוד חשוב לאן הולך עולם התעסוקה. לסיום אני רוצה לקרוא למעסיקים שיחד נשתף פעולה ונקדם את הנושאים האלה. דיתה, אנחנו מסכימים עם כל הנקודות שהעלית, ואני מאמין שנצליח להוביל את הנושא הזה קדימה בכל הכוח. תודה.

- אני יואל קראסו יו"ר חברת קארסו מוטורס. הקמתי את "ביחד", קרן משפחתית פילנתרופית אשר חרתה על דגלה צמצום הפערים בחברה הישראלית על ידי החינוך וההשכלה. עיקר פעילות הקרן קידום החינוך הטכנולוגי, טכנאים והנדסאים בשני המסלולים, המסלול של לימודי תיכון תחת משרד החינוך, י"ג-י"ד, והמסלול למבוגרים תחת משרד הרווחה במכללות הטכנולוגיות.
- אני אתייחס אם כך לדברים הן כמעסיק בתחום הרכב והנדל"ן והן כפילנתרופ שהקים קרן משפחתית. מספר מחשבות וכיוונים לגבי דברים שאמורים להיעשות ולקרות. דבר ראשון יישום הרפורמה בהשכלה הטכנולוגית הוא הכרח השעה. בוועדה הבין-משרדית של משרד העבודה ומשרד האוצר נקבע כי יש להעלות את התקצוב הממשלתי ללימודי הנדסאים במכללות. נקבעה אבן בוחן להשוואה לתמיכה שניתנת למוסדות האקדמיים. נקבע כמו כן כי יש לעדכן את הרכב מועצת הנדסאים על מנת שיהיה רגולטור מוביל וחזק לנושא. יישום הרפורמה עדיין מתעכב למרות לוחות זמנים ברורים וצורך הכרחי.
- מחשבה שנייה, שיתוף פעולה בין משרדי החינוך והעבודה. בשני המשרדים מסמיכים הנדסאים, אך אין שיתוף פעולה ביניהם. שתי מתודולוגיות לאותה תעודה. כאילו הם לא חלק ממערכת אחת וממדינה אחת. הדבר ידוע לכולם. העלויות של היעדר שיתוף הפעולה ברורות לכל. מצד שני, לו כן היה שיתוף פעולה, הרווחים גם הם היו ברורים. דבר לא נעשה למציאת פתרון, שיתוף פעולה הדוק נדרש גם מאחר ומערכת החינוך היא שמכינה ומכשירה את אותם סטודנטים או לומדים שמגיעים בסופו של דבר למכללות הטכנולוגיות. שם המשחק באופן כללי הוא שיתוף פעולה, שיתופי פעולה בתוך משרדי הממשלה, בין משרדי הממשלה השונים, ושיתופי פעולה בין המגזרים השונים.
- דבר שלישי, רתימת המעסיקים באופן מובנה ועוטף לטובת חינוך טכנולוגי, לקיחת אחריות על ידי המעסיקים במספר ממדים. שילוב סטודנטים בהתמחות, שילוב מעסיקים באופן סדיר ועדכון תכניות הלימוד, תמיכת מעסיקים והכשרות מורים ומרצים. תרומות ציוד למעבדות במכללות, תרומות מלגות קיום לסטודנטים. כל אלה דברים ברורים וכל אלה דברים שכבר דובר עליהם, אך דבר לא נעשה.
- קרן "ביחד" שייסדתי מעורבת במספר יוזמות כאלה, כגון הורדת אחוז הנשירה במכללות הטכנולוגיות, ופתיחת קורסים שאנו מנסים שיהיו משופרים יחסית לקיים. מול זה, כפי שראינו בארצות הברית ובאירופה, הטבות רגולציה על מס שיעודדו מעסיקים להיות פעילים בתחום החינוך וההשכלה והעסקת הבוגרים בתעשייה.
- דבר אחרון, קולקטיב אימפקט. נדרש שיתוף פעולה הדוק של שלושת המגזרים, הממשלה, התעשייה והפילנתרופיה. לקיחת אחריות על ידי הממשלה, המגזר העסקי ולא פחות חשוב, המגזר השלישי, אשר יכול למלא תפקיד של יוזם, מתכלל ומאיץ תהליכים. כולי תקווה כי הדיונים היום יתפתחו ויקדמו את הנושא.

אורנה ברי, מדענית ויזמת; המדענית הראשית של משרד התמ"ת לשעבר

- אני רוצה לומר שיש ממד זמן ודחיפות בטיפול בנושא הזה של ה-coordination failure שהוא שורש הבעיה, ובהיעדר ניהול נמנע מאתנו גידול כלכלי רוחבי וצמיחה שהם תוספתיים לכל מה שדיברנו עליהם, וזה הנגב.
- אני רוצה לציין שבשנה שעברה, לפי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מספר עסקאות הנדל"ן הגדול ביותר בארץ היה בשכונת רמות בבאר שבע. עכשיו היעדר לוגיסטיקה ואקוסיסטם חלש מייקרים מאוד את הפעילות בנגב ואלה קיבלו תאוצה בעיקר אחרי שהוחלט על מעבר בסיסי הטכנולוגיה דרומה.

- אני הייתי שותפה בוועדה ב-2007 ושם דובר על הנושא הזה, התאריכים הייעודיים היו 2012 ואחר כך עברו ל-2017, 2018 ול-2022. אני חושבת שהאיחור הזה מוריד את האמון בתהליך. אך אם התהליך הזה כן מצליח ומקבל מיקוד בעיקר בניהול, זה ייתן דיור בר-השגה, חינוך ברמה גבוהה באזור, בריאות. כמוכן שעוד יותר בנושא התעבורה, בלי תעבורה זה לא יעבוד. זה ייתן תעסוקה מגוונת. הדינאמיקה עכשיו התחילה, רואים גם תעסוקה של בדואים, גם תעסוקה של חרדים, ויש בנגב כתוצאה מבסיסי צה"ל, גם חיל אוויר וגם שריון. לפני עשר שנים כשספרתי היו 1,400 אנשים בדרגות של טכנאים והנדסאים שהיו בנגב ולא הייתה להם תעסוקה מקצועית. להם יותר קשה לעבור לאזור המרכז מאשר לאנשים שהם מדענים וכו'.
- תשובת ליברמן לאתגר של מעבר 8200 וההערות של כוכבי לצדן, אומרים שהתהליך הזה לא יתכנס משום שאם אתה מציב את הפיריון בתעבורה ובתעסוקה לבני הזוג, התהליך הזה לא יתכנס אלא אם כן הוא מאוד מאוד מלומד. עד כאן.

חיים כץ, שר העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים

- שמעתי פה את הדברים בקשב. שמעתי את שלמה מאורבוטק, אני חושב שזה לא הנושא, היום אנחנו לא מדברים על הייטק, אשר סליחה. זו לא האוכלוסייה שאנחנו מדברים עליה היום. שמעתי גם את יעל שדיברה על 2003, הלאמת קרנות הפנסיה, הפסקת תשלום האג"חים והזרמה לשוק של כ-4 מיליארד שקל כל חודש, שפיתחה את התעשייה לשמחת בתקופה של אינתיפאדה, בתקופה של ניסיון להורדת דירוג האשראי. שמעתי גם את מר קארסו וכמה הוא צודק. כמה הוא צודק. שם המשחק - שיתוף פעולה.
- הקימו את מועצת ההנדסאים. שני שרים צריכים למנות את היו"ר. אני באתי בידיים נקיות והצעתי את מר פירון שהיה שר החינוך, אך החליטו שהוא לא ראוי. עכשיו אנחנו צריכים לחכות.
- דרך אגב שיתוף פעולה עם התעשיינים. למה אני מתכוון שאין שיתוף פעולה עם התעשיינים? הצרכים של היום הם לא הצרכים של אתמול. התעשיינים צריכים לקבוע את הסילבוס הנדרש ללימודים. הם צריכים להגיד לנו מה הם צריכים. אני הגעתי מהתעשייה האווירית. בתעשייה האווירית יצרו קורס טכנאים והנדסאים פנו לאוניברסיטת באר שבע, אמרו זה הסילבוס שאנחנו צריכים ללימודים, וזה מה למדו. אבל הלימודים של פעם זה לא הלימודים של היום, והצרכים של פעם זה לא הצרכים של היום. ההייטק נכנס. היום מכונת CNC חמישה צירים מחליפה 200 כרסמים או חרטים שעמדו, והיום צריך רק את הפועל שמנקה.
- כשאני באתי למשרד הרווחה. הסתובבתי בין העובדים שלי, 70% מהעובדים שלי מקבלים השלמת שכר לשכר מינימום. 70% נכנסים למעגל העבודה בלי שאיפות, כשהם יודעים שהם נכנסים ב-3,000 שקל, אחרי שנה מקבלים 3,300 ואחרי עוד חמש שנים מקבלים 4,000 והם לא יכולים להתקדם יותר. זהו. אלא אם הם ילכו למכרז ויזכו באיזה תפקיד, הם הולכים ל-30 שנות עבודה בלי שום שאיפה, וגם אי אפשר לפטר אותם. אז למה שיעבדו? צריך ליצור מערכת אתגרית לעובדים, לתגמל אותם תמורת עבודה וצריך לקבל תוצר.
- אני מסתכל על דוחות העובדים. לפי הדוח של ה-OECD 10% מתחת לקו העוני הם אזרחים ותיקים. ואני לא מדבר על עומק העוני. לקחת 10% של אזרחים ותיקים ולהעלות אותם מעל קו העוני, עולה לנו 662 מיליון שקל והצמדה לשכר הממוצע במשק. אם אנחנו יוצרים את המצב הזה, לא יהיה אף אזרח ותיק מתחת לקו העוני. ואנחנו לא עושים את זה. אני מנסה ליצור מקומות עבודה לאזרחים ותיקים שמקבלים אבטחת הכנסה. לשמחתי תוחלת החיים עולה. אני רואה שיש כ-5,000 איש מעל גיל 86 שגרים לבד והם לא מקבלים עזרה וסיוע.

ואני אומר, אף אחד לא בא אליהם הביתה. אני אומר – אני אצור תכנית, שאנשים יבואו אליהם הביתה, יבקרו אותם, לא יעבדו אצלם, יראו איך הם חיים, יפתחו את המקרר, אם אין אוכל, ישימו חמגשית, נחלק להם קופסת תרופות, נראה אם הם לקחו את התרופות, נגיב ונלך. כל יום שעה. ניקח לעבודה אזרחים ותיקים, אזרחים ותיקים שמקבלים אבטחת הכנסה. 260 אלף כאלה. הם יעשו ארבעה ביקורים ביום, עם המעברים 6 שעות, 180 שקל ל-20 יום. ישבנו עם האוצר, דיברנו, הסכימו. אבל בפועל לא ראינו שני דברים. לא ראינו את האזרחים הוותיקים שלא רוצים שיכנסו אליהם הביתה, למרות שהבידוד הורגת אותם, ולא נכנסו לעבודה הרבה אנשים. התחלנו פיילוט, נקלטו 20 איש כאלה לעבודה. אנחנו מבקרים בכ-100 בתים. החזון היה הרבה יותר גדול, אנחנו הולכים לרדת בגיל, כי יש לנו בפיילוט סכום של כסף, נראה אם נצליח להכניס את מקומות העבודה.

- שמעתי את עפיפי, הוא דיבר על מורים דוברי ערבית שהם מובטלים. אנחנו הולכים לעשות עכשיו ניסיון. יש חוסר גדול מאוד של עובדים סוציאליים במגזר הערבי שדוברים ערבית, גדול מאוד. אנחנו מדברים על ליצור מערכת לימודית שתעביר מורים מהמגזר הערבי, שמדברים ערבית לעבודה סוציאלית. אני מקווה שהתהליך הזה יצליח. אני רוצה לקוות שיהיה שיתוף פעולה עם התעשיינים בסילבוס. אני מקווה שתהיה הכשרה. אנחנו רוצים. המכשולים הם לא במשרד העבודה. הכישלון שלי בוועדת העבודה היה כשרצינו להעביר את חוק ההנדסאים ולקבוע את המועצה, והסכמתי שיהיו שני ראשים לעניין הזה. כנראה זה לא עובד. אני מסכים עם עפיפי. הקרב הזה על הכסף בין משרד החינוך ומשרד העבודה. משרד העבודה שבא לתת עבודה, לתת עתיד, למזער עוני, ואין שיתוף פעולה. יש מלחמה על הכשרות, יש אי-דיווחים על נשירות של תלמידים, יש נגיעה בתלמידים שהם יודעים שאין סיכוי, אין סיכוי שהם יסיימו מקצוע, כי אין להם הכשרה מקצועית, אין. אין להם בסיס משפחתי, אין להם עורף כלכלי, והם צריכים לעבוד יומיים בשבוע. אז מה לא נותנים להם בשביל להקשות? הם לא נותנים להם ציוני מגן בבגרויות המצומצמות שהם עושים. לא נותנים להם מועד ב'. את מי הם מנצחים? קראסו אמר את זה. שיתוף פעולה ולתת. את מי אנחנו מנצחים?
- אנחנו עושים כמיטב יכולתנו, אני מסתובב במגזר הבודאי בנגב, אני רואה שם את הקורסים וההכשרות שאנחנו עושים, אנשים שם לא דוברים עברית. אז אותו חשמלאי שהוא לומד שם והוא גומר חשמלאי מוסמך, הוא יכול לעבוד במגזר שלו, כל הארץ סגורה בפניו. כי אם אני רוצה להסביר לו שהוא יעשה לי 17 קווים פה, ופה קו כוח אחד, אני לא יודע לדבר איתו. הוא מדבר רק ערבית. עם כל המגבלות של המגזר הבודאי בנגב, שלא קיימות בצפון. הצפון זה אופרה אחרת, זה אנשים אחרים, זה תרבות אחרת, זה התייחסות אחרת. ואנחנו רוצים לנסות להוציא את האנשים האלה מהעבודות הללו-טק ולהעבירם למיד-טק, ואנחנו עוד לא בהייטק.
- אני חושב שהמשרד שאני עומד בראשו נוקט בשיתוף פעולה וראיתם במיניים. הבאנו את מוטי אלישע מהאוצר שיעזור לנו לפצח את האגוז הקשה הזה שהוא יודע ואחרים לא כל-כך מבינים. אני חושב ששיתוף פעולה כזה, עשינו יחד את מעגלי תעסוקה. אני התנגדתי לוויסקונסין. אני התנגדתי להעשיר את חברות כוח האדם. אבל עשינו את מעגלי תעסוקה, הרחבנו אותה בצורה מטורפת. כל פעם שהגיע אלינו מנהל שירות תעסוקה, אמר לי, אני רוצה ישוב, אמרתי לך ערבי, בדואי, תייצר עבודה, תייצר רצון לעבודה, תטביע בהם את הרצון להתפרנס כי רק עבודה תוציא מעוני, רק עבודה. יחד עם זה אני חושב שבעבודה צריך לתגמל את העובדים. צריך לשנות שיטה, זה לא יכול להיות שאדם מסיים את התקדמותו 30 שנה לפני גיל פרישה. האוצר צריך להחליף דיסקט ולתת לאנשים להתפתח בשכר, לא סדרות ארציות. אומר לי עו"ס, אני רואה את התחלופות בעובדים הסוציאליים, הוא אומר לי – תן להם בונוסים, למה שיתן להם בונוסים? למה תתחיל בדרגת שכר של 2,800 שקל פנסיוני? מישהו שלומד חמש ושש שנים, למה? למה אתה רואה תחלופה כל ארבעה חודשים? אנשים קמים והולכים. כי הם צריכים לפרנס בית.

- את מי אנחנו מנצחים? אנחנו חייבים להשקיע באוכלוסיות המוחלשות, לתת להם תמריץ לצאת מעולם הקצבאות לעולם העבודה, לתת להם כלים, להכשיר אותם לעבודה ולתגמל אותם בהתאם. תודה רבה לכם.

עומר מואב, יו"ר הכנס השנתי של מכון אהרן, המרכז הבינתחומי הרצליה

- בסך הכל אין מה לחזור על הדברים, אני חושב שהמסר המרכזי היה שני כיוונים שעובדים במקביל, אחד המעבר מקצבאות לתעסוקה, בזה יש הצלחה גדולה, והתהליך הזה קרוב למיצוי, לא מוצה אבל קרוב למיצוי. הדבר המקביל הוא הקריטי, זה הגדלת הפריזון. ופה דובר על הרבה מאוד דברים, הדגש על חינוך, תשתיות.
- אעיר כמה דברים קטנים שאני חושב שהתפספסו במהלך הדיון ומכון אהרן כן עסק בהם. זה קשור להון הפרטי ולהשקעות נמוכות במגזר הפרטי. אנחנו דיברנו על תפקיד הממשלה בלעשות, אבל אני רוצה להדגיש את תפקיד הממשלה בלהפסיק לחסום והממשלה חוסמת בהרבה דברים. אם ניקח לדוגמה את תחום התחבורה, ישראל יוצאת דופן במידת הריכוזיות והשליטה של הממשלה, שליטה מלאה בתחום התחבורה. בעצם אין שום דבר פרטי. יש מיקור חוץ, אבל בשליטה מלאה של הממשלה. יצאתי מתחנת רכבת באיטליה לפני חודש, יכולתי לבחור בין שלוש חברות שונות שהתחרו עליו להסיע אותי באוטובוס לשדה התעופה. הדבר הזה לא קיים בישראל, מדינת ישראל חוסמת את אובר, חוסמת תחבורה שיתופית, המגזר הפרטי יכול להיכנס ולסייע מאוד לממשלה.
- כמובן שבתחבורה חייבים גם לעשות מהלך לא פופולארי, אבל בלתי נמנע של ניהול עומסים. כלומר החלפת מיסוי מעוות במיסוי מתקן של אגרות גודש. עסקנו בזה במכון, יש על זה נייר מדיניות, ודוגמאות נוספות הן כמובן נמלי הים בישראל, לא סוד שהם מאוד לא יעילים. זה פוגע בייבוא ובייצוא. פגיעה בייבוא משמעותה פגיעה בייצוא. יש קשר הדוק בין השניים. המדינה שבויה בעצם בידי קבוצה של אינטרסנטים שמנסה לחסום את התחרות. אני מקווה שבסופו של דבר יהיו נמלי ים פרטיים והדבר הזה יבוא על מקומו בשלום ובמובן הזה תהיה פה כלכלה יותר יעילה, ואפשר גם לדבר על חברת חשמל כמובן, שגם חוסמת כניסה של ספקים פרטיים.
- כלומר הממשלה חייבת במקביל לטיפול בבעיות, בכשלים שבאחריותה, גם לנסות להתמודד עם חסמים שמונעים מהשוק הפרטי להיכנס. בנימה אופטימית זו אני מזמין את כולם לעלות במדרגות בחוץ בצד ימין ולאכול את ארוחת הצהרים. תודה רבה.

מושב שלישי: התפתחויות בעולם הפיננסי

טיב סטרונגין, ראש מחלקת מחקר השקעות גלובליות, גולדמן סאקס

- I'm going to talk primarily about FinTech and regulation today. When you think about FinTechs, there's really a few core economic questions that need to be addressed. The first, is there an unmet need? And the second, is technology the answer? Then, you can ask what the appropriate regulation of these technologies is.
- It turns out that the financial crisis gave us a nice laboratory test case of where the financial need is likely to be. And so, for the macro economists around here, this is going to be an example big issues of Tax incidents.
- The regulation United States implemented close to the financial crisis was essentially place a tax on banking services. When you raise the capital requirements and you raise the supervisory issues, when you increase the risk, there's essentially a generalized tax. And so, we got to observe with a fair amount of detail what the elasticities were with respect to that tax. That, in turn, gave us an idea of where changing cost records might actually change the provision and use of services.
- I'm going to show very briefly and quickly where the gaps in the financial system.
- The answer to this question is largely a question of are there good substitutes for the services? And what are the elasticities of demand for those services? When you look at that question currently, substitutes actually turn out to be a very good answer. If you look at the corporate market, the government regulated mortgage market and large investment companies. Those essentially are untouched by the regulators and have significant numbers of alternatives for buyers of financial services. So, these are the public issues. There is a restricted access to financial services elsewhere, it is where it floated. And so, these areas where are affordable and cheap, they're providing a certain basis. As we go up the scale, we now being to see further significant regulation in place. What you see there was that sort of non-standard mortgages lowering consumer credit. The reasons for that is pretty simple. If you're rich and somebody taxes your banking services? So, you use your credit card, you lose your balances. So, the high end of the market was largely untouched because multiple substitutes providing those services instead. So, typically, you really had to get into the family income. Below \$50,000 we estimated social cost in income family was about two paychecks a year, where for those earn 300,000\$ or more it is roughly a Starbucks coffee a year.
- So, this is a major differential in impact on level of income. As we look at the potential implications of FinTech, one of them is Crypto currencies, which is probably substitute for FinTech in some ways. The bottom line is that small business finance, where we saw significant changes in income, is also what some of the most unrealistic impacts. To give you a sort of its nature, the change in the distribution of mortgages in the US after the crisis. If you think about the distribution of mortgages

that were available before the crisis, it ran from 500, with a relatively symmetric distribution. After the crisis, it obviously looks like a truncated distribution, with entire reduction in low FICO mortgages and entire increase in high-PICO mortgages. This is another reinforcement of the general theme, besides other side-subsidies and other regulations. This is almost all the impact.

- Now, we're going to talk about FinTech. There is been government talk about small business financing with FinTech solutions. They're not talking about small businesses, they're talking about young corporations. Small businesses typically are actually part of the consumer finance offer. So, this is typically to get somewhere between 10 and 15 million dollars in annual revenue before the vast majority of the lending is not based on the owner, regardless of the form the loan was made. So, when you talk about small business finance, the reality is that it's really mostly corporate finance and personal finance. Small business finances basically fault characteristics of the data. The actual business is about and so, they're \$15-20 million a year at which point actually begins to grow into a small corporate. When we think of the obligations of FinTechs, we think about involving which takes us back to what we were talking about.
- When we look at the life cycle survival of small businesses, basically, most small businesses fail. From those who survive, actually the owners who survive, survives by multiple trials. This is why there's lending particularly in the early startups is based more personally than on the business itself. The current President of the United States is a living customer to this strategy, businesses, lots of them fail, ones survive. In that plain of structure, you can't actually solve the information problem because the businesses actually do fail. And it's very hard to find an efficient financing method, regardless of the technological solution.
- This takes me to the actual content of this, which is a simple graphic sort of the actual dynamics of the and the various technologies to do this, how they work and then, going backwards to where it can fit in. The Point is actually fairly simple. But it turns out to be a fairly nasty inditement of the nature of technology. The first is that virtually any network problem, any estimation problem, depending on your feel, the way you explain this graph differs. If you're thinking about the selection term which from this side. In the early days, you don't know what the model is. Eventually, decent guess on what the model is and then you sort of get the moral efficiency of the estimation graph. That's the post selection standpoint of the data. And then, once you get that point, your estimates converge quickly and then everybody runs off the same estimates. If you think that technology has a solution, it tends to only be a competitive solution. There are lots of examples. Just one, the network load-up, or traffic estimations. We need lots of real time estimation and data collection must be a competitive force, AI tends to generate data collection processed by itself to get an advantage, thus reinforcing equilibrium. And if you get the best product, you get the best quote, if you have the best quote, you have the best data, and so on. On that sort of real time applications, you get a lot out of this data. If you don't have that real time aspect, if you get to accumulate that overtime, and almost any credit

model is going to do it. Eventually, everybody climbs rational expectations. So, better technology may get you there first but it's not going to keep you there very long. You usually get very rapid conversions and other competitive factors.

- The learning aspects of this places where real time allocation and diversifications is very important and not where learning about processes and generally. Now, if you listen to most experts in this field, most of the technologies are inefficient. That's very important when learning efficiency. The problem is that most of these applications are not. These models are over time, everyone knows what the platform is, everyone finds out what the answers are and largely, the government had restricted the model. So, you have basically a discriminatory overlay various government rules and let's say most substitutes for Y, which is a technology problem. And not one where really the technology helps you.
- When you think about this learning curve, you realize that the process of supplying services, the apps, which include real-time orientation are going to be very subject to the technologies. But the capital is probably not going to be very important. So, when you think about this from a bank regulator/bank competitive style, do you expect to see FinTech company becoming a very major provider of services in the financial industry? Software service would be the sort of where you need some FinTech companies to provide them. You have them do AI to verifying legal contracts, etc. There are many physical characteristics. I'm old enough to remember the change from paper ledgers to computer ledgers. That was a really big deal and it employed a lot of people. Those are very important technological considerations, but they tend to affect employment and running business pressure.
- The other place we clearly see major applications here is the user interface. The usability of most things written by bank IT departments really passes as a form because it's something that people do for a living. On the other hand, they're pretty good at figuring out the protective boundaries of regulations, also understanding how many rules and how many forms need to be filled out for every type of law. In the end, FinTech is not going to stop speaking for banks. Now, I assure you there is no bank in the world that if somebody shows up with FinTech solutions with compliance, they'll not buy in. That gives you an idea of a true overhead, of the prepare work, in the system, necessary to verify all the pieces. So, the next time you are listening to a FinTech explanation where somebody explain to you how they can process this and this incredibly efficient and get you the right answer in an incredible secure number of procedures, ask them if they got a substitute for the 35 thousand US officers in 2000 who are checking every contract and making sure every rule is followed, and by the way, every one of those rules gets revised every second.
- The rapid pace of revisions is the number one problem in the ability of small businesses growing their businesses. The costs of really keeping track of the changes in US. Those are the number of problems that have be solved as opposed to the algorithm for the allocation or the human interface. I don't want to suggest somebody's not going to get rich, I just want to suggest that it's not going to

fundamentally change the market. It's going to turn those software services companies, that will supply more services themselves. Thank you all very much.

עומר מואב, יו"ר הכנס השנתי של מכון אהרן, המרכז הבינתחומי הרצליה

- לפני שאני מזמין את הדובר הבא, רק לציין שלכאורה עברנו מנושא של עוני וצמיחה לנושא הפיננסים, שאולי נראים כנושאים לא כל כך קשורים, אבל זה נושא שקשור היטב לעוני וצמיחה כלכלית. צמיחה מובן מאליו, הכלכלה מבוססת בין היתר על מערכת פיננסית מתפקדת. אבל גם הטיפול בעוני, היכולת של אנשים עניים לקבל אשראי דרך מנגנונים שהיום מוזילים את העלויות, זה דבר מאוד מאוד חשוב, אני חושב שאנחנו נשמע מזה קצת בהרצאה של פרופ' דני צידון, הדובר הבא.

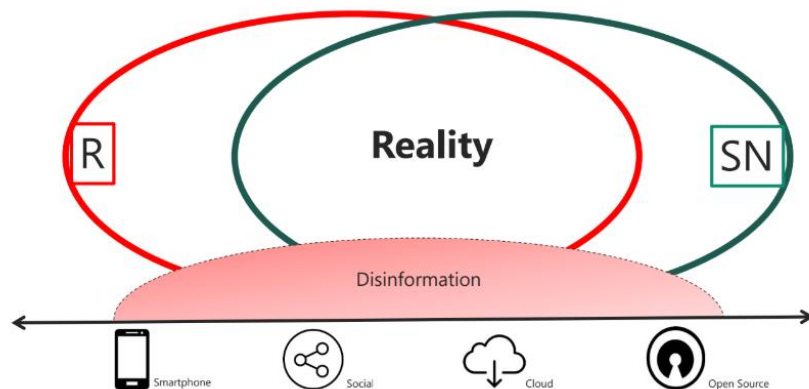
דני צידון, חבר דירקטוריון מכון אהרן; מייסד ושותף כללי, קבוצת ויולה

- אני שמח שפעם ראשונה בחיים יוצא לי להיות לא הכי פסימי ולא הכי ציני בפורום שבו אני מדבר. אני אדבר על פינטק. אני אנסה להסביר מה זה כן, כי יש לי תחושה עמוקה שאנשים מבלבלים בין המושגים השונים. אני גם רוצה להגיד מראש שאצלי בראש אין בכלל שאלה שבסופו של דבר, הפינטק יספג לתוך המערכת הפיננסית הקיימת ולא יחליף אותה. וזה קו המחשבה שמאחד אותי במקום העבודה שלי, ומאחד את שלושתנו, שלושת השותפים שהולכים ביחד ואני לא חושב שזה שאלה חשובה, בטח לא בפורום הזה, איך יראה התהליך.
- אני חושב שהיו שינויים מאוד גדולים בעולם, שבעצם הפינטק הוא חלק מהתשובה לשינויים האלה. אני אחבר אתכם לשנה שעברה להרצאה של שלמה. אנחנו הכלכלנים שאנחנו מדברים על 2007, 2008, אנחנו מדברים על משבר ושלמה כשהוא מרצה על 2007, 2008, הוא מדבר על עולם חדש שנולד ואין שום קשר בין שני העולמות האלה. אני חושב שאחד הדברים שמחבר בין שני העולמות האלה אם בכלל, זה הפינטק.
- לכן, בסופו של דבר, הפינטק נוצר בגלל שנוצר צורך חדש, צורך שלא היה קיים קודם, שהוא היה הרבה יותר חלש קודם, ובעצם הטכנולוגיה או השינויים הטכנולוגיים שעליהם שלמה דיבר גם בשנה שעברה וגם השנה, וכמובן הוא לא היחידי שמדבר עליהם, הם שינו את העולם שבו אנחנו חיים.
- עכשיו, למה אנחנו חושבים שמערכת פיננסית שנועדה לשרת את העולם הזה, צריכה להישאר כמו שהייתה קודם, זה לא סביר. אני אנסה להראות לכם, גם בדוגמאות, שמה שיקרה זה שהמערכת הפיננסית תשתנה, היא תשתנה כי יש לנו הצרכים של המערכת הפיננסית, כי השתנה העולם.
- הטכנולוגיה באיזשהו מקום יצרה את הצורך ואחר כך מביאה את הפתרון ולכן זה here to stay וההשפעה של זה תהיה גדולה, זה לא איזושהי מתיחת פנים לתעשייה ממזדקנת. זה משהו שהוא פה, הוא איתנו והוא יהיה ובכלל לא חשוב לי כרגע אם הוא יהיה בסופו של דבר בתוך הסקטור הפיננסי כמו שאנחנו מסכימים או שהוא לא יהיה בסקטור הפיננסי.
- אני רוצה להתחיל מדוגמאות לפני שאני עובר הלאה. בעולם, דיברנו על זה בשנה הקודמת ואני משוכנע יותר ויותר, מה שנקרא בצדקת הטיעון, אז אני לא אחזור עליו עוד פעם, ששער הריבית ירד לנצח. מה זה אומר לנו כשאנחנו באים לשירותים הפיננסיים?
  - דבר ראשון זה שהיו לנו פעם פיקדונות בחיסכון, יש לנו, נכון? אם הריבית הייתה אפס יש היגיון בלהחזיק תכניות חיסכון? פיקדונות לטווח קצר, לטווח בינוני, לטווח ארוך? לא ברור, אולי צריך לשנות את המבנה? המבנה הזה ישתנה דרך פינטק.

- אותו דבר לגבי דיור, דיור הופך להיות הנכס המרכזי שמבטח אנשים לעת זקנה, משך החיים שלנו אחרי גיל העבודה הולך וגדל, גם אם נקבל את ההמלצות של הנגידיה וצריך לקבל אותם ונעלה את גיל הפרישה, עדיין משך החיים שלאחר מכן גדל. הדיור באיזשהו מקום הוא לא רק נכס, הוא גם הגנה כנגד זה שלא יהיה לנו את היכולת לצרוך אותו. האם זה אומר שאנחנו, שהמנגנון הזה של משכנתא שלקחנו בגיל 25 או 30, תלוי מתי נכנסו לגיל העבודה, זה המבנה הנכון? כנראה שלא. הדבר הזה ישתנה והוא ישתנה כתוצאה מזה שהייתה ירידה מתמדת בריבית.
- אתן עוד דוגמה אחת, העולם השתנה לגמרי, אלחנן דיבר בהרצאה שלו ואני חשבתי שהוא טיפה ירחיב על זה יותר, על ההבדלים השונים, איך דברים שונים גורמים להשפעות שונות על חלוקת ההכנסה. בין השאר, נוצרה חשיפה מאוד גדולה שמשפרת את חלוקת ההכנסה לפחות ברמה העולמית, שאנשים בהודו עובדים בשביל אנשים בארצות הברית, שאנשים משכירים את הדירות שלהם בישראל ומקבלים כסף מ-AIRBNB, ותוסיפו לזה את כל הדברים. זה שינה את כל מערכת הקשרים הכספיים בעולם, איזה תשובה נותנת לזה המערכת הפיננסית הקיימת? היא לא יכולה לתת לזה תשובה, נוצרה מערכת שלמה.
- בסופו של דבר נוצר פה צורך אמיתי, והצורך האמיתי הזה מקבל תשובה, ממנגנון טכנולוגי שאי אפשר היה לעשות אותו ידנית. אם היה צריך לשלם כסף ידנית לאנשים בישראל, לא היה AIRBNB בישראל, נורא פשוט. זה יוצר את הצורך, הצורך מביא את הפתרון והפתרון הוא כן להישאר. אחר כך השאלה האם הוא יהיה בתוך בנק או מחוץ לבנק ואיך מנצלים רגולטורים במקומות שונים היא שאלה מאוד מעניינת אבל אני לא אספיק לדון בה פה.
- אני חושב שבסופו של דבר מה שאנחנו צריכים להבין, זה שהשינוי הטכנולוגי שינה את הצרכים של המערכת הפיננסית. שינוי הצרכים הזה, ושינוי ההרכב של הסיכונים שבא בעקבות שינוי הצרכים האלה, משנים את טווח הפתרונות. טווח הפתרונות זה מה שמביא לנו הפינטק.
- הפינטק באיזשהו מקום, במובן הזה, הוא מענה לבעיות שעולות למערכת הפיננסית. זה לא שאני חושב שלא היו למערכת הפיננסית בעיות. מי שמנסה לפתור את הבעיות של העבר, מה שנקרא, לא ירוויח מזה כסף. זה כבר העבר. הפינטק בסופו של דבר הוא כן בשביל להקל על האתגרים שקיימים בפנינו. אז מהם האתגרים?
- קודם כל אין לנו מספיק הכלה. מדובר פה על עסקים קטנים במובן מסוים, אני חושב שיש הבדל גדול בטיפול בעסקים קטנים בין היכולת שלנו לטפל בהם היום לבין איך שמהערכת הפיננסית מטפלת בהם. הסיבה שאנחנו דוחים את זה ונותנים את האשראי לבעלים ולא לעסקים, בגלל שאנחנו לא יודעים לעשות את זה ואפשר לעשות את זה. הטכנולוגיה יודעת לעשות את זה. ואנחנו לאט לאט לומדים לעשות את זה ויש חברות שנכנסות לשם ובסופו של דבר, העסקים הקטנים יוחזרו לתוך מעגל מקבלי השירות הפיננסי כמו שהם היו לפני 50 שנה. לפני שהמציאו את הרגולציה המאוד חזקה והמאוד מכבידה, וזה בכל העולם, זה לא קשור לד"ר בר שיושבת פה.
- לפני שהמציאו את הרגולציה הזאת העסקים קטנים קיבלו אשראי מהסניף שעל יד הבית שלהם, מהסניף שעל יד מקום העבודה שלהם. זה הלך ונבלע, הלך ונעלם לתוך ערמות של הוצאה כספית מאוד גדולה והם נפלטו החוצה. הטכנולוגיה תאפשר לנו להכניס אותם בחזרה. בעולמות התוכן של המדינות הפחות מתפתחות זה עוד יותר בולט.
- הדבר השני שחשוב זה שאנחנו יכולים ליצור נזילות בשווקים שלא נזילים. אני אקח את הדוגמה השנייה, שוק הדיור. היום אנחנו קונים בית, קונים דירה או לא קונים דירה. למה? למה אני לא יכול לקנות 70% מהדירה או לעלות ל-80% מהדירה,

- לרדת ל-60% מהדירה אם יש לי בעיות. אין לכך שום סיבה. אין שום סיבה בעולם המודרני שזה יהיה הפתרון. נכון להיום זה הפתרון היחיד והוא יעבור מהעולם.

מהם הכלים שיצרנו, שהעולם יצר בשביל להתמודד עם הבעיות האלה? אחד, זה יעילות מחשובית. הרבה יותר קל לעשות חישובים, הענן ודברים אחרים יצרו הרבה מאוד אפשרויות לעשות את הדברים הרבה יותר מהר. הדבר השני שהוא מדהים זה הסמארטפון, הומצא כולה לפני עשר שנים ואני מאוד שמח שלא כולם יושבים עכשיו עם הסמארטפון מול העיניים במקום להקשיב לי. תכלס אנחנו עושים את זה כל הזמן, הדבר הזה יש לו השלכות מדהימות על התקשורת שבינינו לבין המקום בהרבה מאוד מובנים. הדבר האחרון החשוב זה שבעשור האחרון, נוצרה טכנולוגיה שמאפשרת להשתמש בדברים האלה בכל הנתונים, לא בנתונים מספריים בשביל להסיק מסקנות. אנחנו הכלכלנים רגילים לדבר במספרים, אנשים חיים את החיים שלהם הרבה פעמים בלי לחבר אחד ועוד אחד. בשביל להבין מה הם רוצים, בשביל להבין מה הם צריכים, אני צריך לשמוע את המילים שלהם, וכמו ששלמה אמר לכם בבוקר, לתרגם את זה לכללי עבודה. היום יש את היכולת הזאת, היכולת הזאת לא הייתה לפני כמה שנים, והיא תיכנס לתוך הפינטק.
- יש לי הערה אחת, כשבאים לפתרונות פינטק אחת הבעיות הגדולות זה שאנשים מסתכלים אחורה וכאילו מנסים לתקן את העבר. זה לא יעבוד. הדבר השני שאנשים עושים בטעות, זה שנדמה להם שהמכונה יכולה לשנות את האדם. עוד לא. אולי בדור הבא, אולי בעוד 50 שנה, מה שנקרא, אני מאוד מקווה לא להיות בסביבה שכזה יקרה, אבל זה לא כרגע. יש דברים בהתנהגות האנושית שהם מגבלה על המערכת הפיננסית. בגדול אנשים לא אומרים בכל רגע את כל האמת. אם זה מפתיע אתכם, סורי, זה כולכם, כולנו, גם אני. אף אחד לא אומר בכל רגע את כל האמת, כל אחד משתמש באמת ככלי עבודה בשביל להתקדם.
- מי שחושב על פתרונות פיננסיים, על שימוש בטכנולוגיה כדי לפתור את הבעיות שלנו, צריך להיכנס לתוך מתחם האפשרי. העיגול האדום זה הרגולציה (R), רגולציה בפרוש מגבילה את מרחב האפשרויות, היא תמיד תגביל את מרחב האפשרויות, וכל השאלה היא כמה היא צריכה להגביל. לא חשוב איפה יעבור הקו של הרגולציות, זה תמיד יעבור באיזשהו מקום, אנחנו צריכים להישאר במתחם הזה. הירוק (בשקף) זה מה שקראתי לו social knowing ההתנהגות האנושית. המגבלה השלישית שהיא מאוד חשובה, שקראתי לה disinformation זה העובדה שלא כולנו מגלים את הכל כל הזמן.

- אם מישהו רוצה לחשוב על פתרון טכנולוגי לבעיות הקיימות בפנינו שהצגתי קודם, הוא צריך להשתמש במרכיבים השונים, או בחלקם, בשביל להתמודד עם הבעיות בתוך העולם הזה שקראתי לו הריאליטי.
- חלק מהתכונות שאנחנו רואים הן תכונות שהאיזון בין הרגולציה לבין הנורמה החברתית הוא מאוד קרוב, אין דברים כמו מהירות עבודה, כמו הגדלת מספר המשתתפים באיזשהו שוק.

זה דברים שההסכמה עליהם היא קלה ולכן קל לפינטק לטפל בהם. יש דברים שהקונפליקט סביבם הוא הרבה יותר קשה, הוא הרבה יותר גדול. הרגולציה מושכת לכיוון אחד, והנורמה החברתית מושכת לכיוון אחר, וזה מצמצם לנו את תחום האפשרויות. במקומות האלה אנחנו צריכים לחשוב טוב על שני הדברים, גם על הנורמות וגם על הרגולציה, אנחנו לא באמת יכולים לחשוב על הנורמות כי הנורמות הן נוצרות מעצמן. הרגולציה צריכה לבדוק את עצמה שהיא אכן תופסת נכון את הדברים בראיית פני העתיד. ולא בראיית פני העבר. אני יכול לתת אינספור דוגמאות מישראל, מהעולם, על מקומות שזה דורש חידוד ושינוי אבל אני אסיים כאן.

חדוה בר, המפקחת על הבנקים, בנק ישראל

- אני רוצה לדבר גם בהמשך לדברים הקודמים על מה עושה הטכנולוגיה ובסופו של דבר האמונה שלי זה שהטכנולוגיה יוצרת הכלה פיננסית Financial Inclusion. אנחנו רואים עדויות חזקות לזה במדינות מסוימות בעולם, כפי שאני אראה, ואני גם מאמינה שזה יעשה השפעה משמעותית בישראל.
- אני רוצה להראות לכם כמה דוגמאות ואז להסביר איך אני רואה את הדברים בישראל. הטכנולוגיה משנה את פני העולם הפיננסי, ובהמשך למושב של הבוקר, אפתח סוגריים ואומר ששמעתי שנאמר שלא נעשה פה רפורמות, לא רפורמה תשתית לקידום התחרות, היא לא מתקדמת מספיק מהר... אני רואה את זה לחלוטין אחרת. יש שינויים דרמטיים שקורים בשוק הפיננסי, גם בזכות הטכנולוגיה, גם בזכות הרגולציה והדה-רגולציה והיזמות שאנחנו מקדמים, האוצר ובנק ישראל ואנחנו רואים דברים שלא ראינו כגון שחקנים חדשים שרוצים להיות בנקים. בוא נסגור את הסוגריים, זה מתחבר גם בעקיפין למה שאני אדבר עליו היום.
- מה שאנחנו רואים בעולם זה שאנשים שלא היה להם חשבון בנק מעולם, Unbanked, מתחילים להיות שחקנים פיננסיים או צרכנים פיננסיים, איך? באמצעות המובייל, זה הכלי המרכזי. אני רוצה להראות כמה דוגמאות מהירות מסין ומאפריקה.
- בסין עולם התשלומים לחלוטין עבר לסלולר. אנשים לא יוצאים עם ארנק מהבית. הסלולר זה הארנק שלהם. אז הנה דוגמה, קניה בחנות, מציגים את הפלאפון, יש ברקוד, היא קוראת את הברקוד, וכך עובר התשלום. אני פשוט הייתי עם אנשים וככה הם משלמים. אין ארנק. רואים את זה גם בעסקים קטנים, דוכן הנודלס ברחוב, אפילו המקבץ נדבות מקבל את זה בברקוד, זה מאוד יעיל. פשוט בלי ארנק. אז בעצם הפלטפורמה הזאת של הפלאפון הפכה להיות הבנק של האנשים. אז תראו איך נראית האפליקציה של... פה זה במקרה Wechat Payment Wallet היא מאשרת, יש Balance, זה כמו חשבון בנק, יש יתרה. היא מאפשרת לשלם, quick pay, מאפשרת לעשות העברות, היא מאפשרת לעשות לדוגמה wealth management לחסוך, חסכונות קטנים, 5 דולר כל חודש, היא מאפשרת גם דברים אחרים, להזמין טקסי, להזמין כרטיס טיסה, כל מיני... לעשות charity, לשלם ל-charity והיא מאפשרת גם לקחת הלוואות.
- כלומר הטכנולוגיה מאפשרת הנגשה ללקוחות, מיליוני לקוחות בסין משתמשים בטכנולוגיה היום באופן שמאפשר להם גישה לפיננסים. החברות שפגשתי, לדוגמה את Tencent חברה שהתחילה כחברת גיימינג, חברה טכנולוגית, הצליחה לשכנע 900 מיליון איש להוריד את אפליקציית תשלומים שלה, וככה הם משלמים. מדהים.
- מה שעוד רואים שבאמת העולם הזה עובר גם לאשראי. עכשיו בעצם משקי הבית אותו איכר סיני או דוכן נודלס מקבל אשראי למרות שאין לו בכלל דירוג סיכון במאגר האשראי הלאומי. אגב גם בסין יש מאגר אשראי, בישראל זה יהיה בשנה הבאה. אז בעצם איך מבצעים דירוג

סיכון כדי לתת אשראי? מסתכלים על עסקאות התשלומים שהוא ביצע עם הפלאפון. מסתכלים על הפעילות שלו ברשת החברתית, הוא נותן אישור, רואים מי החברים שלו, פה נכנס העניין של תאמר לי מי הם חבריך... ואם הם לא בסדר, אז דירוג האשראי שלך יורד. והם הראו לנו בבנק שהיינו ב-WeBank, שהוא חלק מ-Wechat, מ-Tencent, כ-30 אחוז מהלקוחות שהם נותנים להם אשראי, אין להם דירוג אשראי במאגר הלאומי, אין להם בכלל חשבון בנק, לא היה להם קודם חשבון בנק. הם מציעים להם בעצם אשראי. אגב, הפסדי האשראי שהם הציגו לנו, בהנחה שהם הציגו נכונה, לא קראנו את הדוחות הכספיים כי הם היו בסינית... נראים דומים לאלה של בנקים בישראל, בנקים מסורתיים. אז נכון אנחנו בתקופה כלכלית טובה, לא צריך להתרשם זה, צריך לראות שהם יעברו משבר פיננסי, זה אתגר אבל בהחלט נראה שיש פה משהו מעניין.

גם עסקים זעירים שהתקשו קודם לקבל אשראי, מקבלים עכשיו אשראי מפלטפורמות הפינטק האלה. דוכן נודלס, במחוז מרוחק שהאפליקציה מאפשרת דרך התשלומים שהוא מקבל, לראות את כל ההכנסות שלו כל חודש, לראות גרף הכנסות חודשיות של אותו דוכן נודלס, ועל בסיס ההכנסות האלה חברת התשלומים, במקרה זה ALI-PAY מחליטה כמה אשראי לתת לו והיא מראה לו באפליקציה שהיא נותנת לו 20 אלף יון. כי יש לו יכולת. וככה בעצם עסקים זעירים, הם מתחילים לקבל אשראי.

הנושא הזה נידון לא מעט, הבנק העולמי כותב את הדבר הבא על סין הוא אומר: China has achieved remarkable success in financial inclusion בעלי החשבון בסין, חשבון בנק, הוא היום זהה למה שקיים ב-G20. זה ממש שינוי דרמטי. ועוד הוא אומר ש-China is also been established leader in the fintech revolution with new technology driven providers transforming how millions of Chinese customers make payments, borrow, save, invest and insure themselves against risk להיכנס לעולם הפיננסי.

- באפריקה קורה אותו הדבר, אני אעבור על זה מהר, מי שהיה זה מדהים, כולם שם הולכים עם הפלאפון ביד. מ-2007 חברות הסלולר בעצם נכנסו לעולם תשלומים, זה לא היה בנקים, זה חברות סלולר, סלולר הפך להיות אמצעי התשלום המרכזי. מי שנוסע באפריקה רואה כפרים שאין בהם מים וחשמל אבל כולם הולכים עם הפלאפון. שאלתי - אז איך מטעינים? אמרו לי במרכז העיר יש מין עמוד כזה, מגיעים פעם ביום, זה משהו חברתי, מטעינים את הפלאפון ואפשר להמשיך לעבוד. בעצם המוצר הזה אפשר להם חשבון בנק, לשמור כסף על הטלפון והוא העובר ושב. וזה הפך להיות פלטפורמה למה שקוראים Micro Accounts. ה-World Bank מראה שהחדירה של חברת פלאפונים בקניה לעולם התשלומים, שהפכה אותם להיות הבנק שלהם, לקחה בארבע שנים 80% מהלקוחות שהיה להם חשבון בנק על הסלולר, מה שלא היה קודם. אז בסך הכל גם שם מיליוני לקוחות נכנסו למערכת הפיננסית. הנה הנתונים, ב-2006 ל-27% מאוכלוסייה בקניה היה חשבון פיננסי בבנק או בגוף אחר. ב-2016 75% מהאנשים יש להם חשבון פיננסי.
- מה שאנחנו רואים במדינות האלה זה שסין ואפריקה עשו מה שנקרא קפיצת צפרדע, הם דילגו על השלב של השירותים הפיננסיים המסורתיים, שאנחנו מכירים אצלנו או בארצות הברית או באירופה, ומיד עברו לעולם הבא הטכנולוגי. שימו לב, הרבה פעמים האינטואיציה שלנו היא שמי יוכל לעשות את המעבר הזה? מי שיש לו אוריינות דיגיטלית, מישהו אולי משכיל, אבל לא. במדינות שבעצם ההכנסה נמוכה, זה נעשה.
- זה מראה שהטכנולוגיה יוצרת הכלה פיננסית, גם לאלה שלא היה חשבון בנק, גם נגישות גבוהה יותר למוצרי חיסכון, בסכומים זעירים, עולם התשלומים נגיש ללא עמלה, עסקים זעירים מקבלים אשראי, בכל הספקטרום הזה.
- אז מה המצב בישראל? קודם כל בישראל הסיפור קצת אחר. אנחנו נדרשים בעצם להעביר את הבנקים והלקוחות מהעולם הישן לעולם החדש. להעביר את הבנקים ואת הלקוחות זו

לא משימה פשוטה. למה? כי יש הרבה Legacy. בבנקים יש מערכות IT שהן כבדות מהעבר ולהעביר אותם זה קשה, ויש מודל עסקי עתיר עובדים וזה שינוי מאוד גדול שאלפי עובדים צריכים לסיים את ההתקשרות שלהם למקום העבודה, זה דרמטי. מה שאנחנו רואים היום זה כבר שינוי מאוד דרמטי וזה ילך וימשיך, כמו שנאמר בפאנל כאן בבוקר. יש תהליכים כבדים. גם ללקוחות. יש כאלה שחוששים מהשינוי. יש כאלה שבכלל מרוצים מהקיים. אומרים אני אוהב להגיע לסניף, לפגוש את הפקידה שלי, לדבר איתה וזה נוח לי. אני לא צריך שינוי. הרגולטורים גם להם יש חסם. הם חוששים מסיכונים, אנחנו צריכים להוריד הרבה חסמים, יש המון חסמים, יש כל מיני צווים וחוקים שבעצם לא מותאמים לעולם הטכנולוגי. אנחנו אגב גם חשופים ללחצים של מתנגדי השינוי, אני מקבלת חדשות לבקרים מכתבים מחברי כנסת, משרים, מראשי ערים, למה סגרו את הסניף ואולי תשקלי שוב ותעצרי. כלומר יש פה שינוי שהוא לא קל. יותר קשה לשנות את הקיים מאשר להתחיל מאפס.

- אנחנו בפיקוח על הבנקים ובנק ישראל בכלל, פועלים בנחישות כדי לקדם את השינוי הזה, את המהפכה הטכנולוגית, גם בבנקאות וגם בחברות כרטיסי האשראי. כדי לעשות את זה הקמנו ב-2016 אגף ייעודי שהתפקיד שלו זה לקדם טכנולוגיה וחדשנות. מה שאנחנו עושים באגף הזה זה מורידים חסמים רגולטורים, מוודאים שהבנקים מנהלים את הסיכונים החדשים בצורה מותאמת. אנחנו מובילים פרויקטים תשתיתיים, חלקם לבד חלקם עם האוצר, עם שותפים, בנקאות פתוחה, מעבר מבנק לבנק בקליק, קבלות דיגיטליות ועוד דברים. אנחנו גם עובדים ומובילים ודורשים מהבנקים לעסוק בחינוך דיגיטלי, כי באמת יש לקוחות שזה קשה להם, מבוגרים יותר, לקוחות עם פחות אוריינות דיגיטלית וצריך לעשות שינוי והבנקים גם נרתמים לזה.
- לסיכום, העמקה פיננסית זה לא רק בסין, אני מאמינה שגם בישראל אנחנו נראה עסקים זעירים וקטנים, משקי בית, לקוחות בסיכון יותר גבוה, כן, גם לקוחות בסיכון גבוה יכולים לקבל אשראי, אם עושים את זה נכון. קשישים, ראיתי טכנולוגיות שהן מאוד User Friendly דווקא לקשישים. נשים – כן, יש נשים שחוששות לנהל את חשבון הבנק שלהן, גם אם הם במשרות מאוד בכירות. האמצעי הזה של הדיגיטל, הוא מייצר קלות, לא צריך לשוחח עם הפקיד, מאפשר כניסה לעולם הפיננסי. אני צופה שאנחנו נראה באמת שימוש בטכנולוגיה גם בתחום האשראי, בתחום ההשקעות, בתחום התשלומים, החיסכון, ההבנה הפיננסית, יהיה פה באמת שינוי. בסך הכל זה בכיוון הנכון, אבל זה שינוי לא קל. תודה רבה.

מגיבים:

מרטין אייכנבאום, אוניברסיטת נורת'ווסטרן

- First, I need a land up saying some of the things that Steve said in a non-coordinated way but highly from my perspective. So, the first question is what are reality and hyper reality? And so, I just put it on a link here. I couldn't put it to Steve's talk, but this is something that is from the world economic forum that I highly recommend to people just as reality check the next time someone wants to sell you something.
- There's no doubt that there have been some real successes of FinTech. They create an addition to find the direction, the shape, the pace of innovations across almost every sub sector of the financial services. But, and this is a practical matter, customer's willingness to switch away from an incumbent has really been overestimated. Customers switching costs and its innovation are often just not

sufficient material to warrant the shift till they provide it. So, what we see is that FinTechs are struggling to create new infrastructures and establishing new financial service ecosystems, but they will do much better at making improvements within the traditional ecosystems and infrastructure.

- A few words about FinTechs and banks. FinTech companies mostly provide the same services as banks but in a different and unlearned way. So, for example, like banks, crowd funding platforms transforms savings into lower investments, that's the basic thing. Unlike traditional banks, all the information FinTechs use is based on big data, whatever that means, rather than on long-term relationships. That, of course, is a matter of principle, there's no reason that actual banks can't use both sources of data. Access to FinTech services has been centralized to internet platforms but risking maturity transformation isn't carried out because lenders are more match directly. Those kind of pure FinTech unbundled activities have limited scopes. It's just difficult for platforms to offer clients' diversified investing opportunities to be part of the list on their books or otherwise, securing their long-term portfolios. So, for example, it's just hard for platform providers to benefit from maturity and equality transformation.

The value chain of banks usually includes many bundle services and activities. FinTechs usually focus on one or a few of those activities in a bundled way. The essence of that in many ways is economics of scope. The economics in banking is precisely based on the ability of banks to bundle services like deposits, payments, lending, etc. and so. If FinTechs want to compete with banks as banks, they're going to have to become more like banks. So, it's not clear that FinTech companies have competitive advantage over banks aside from legacy cost that banks face in organizing their businesses. One thing we've learned is FinTech companies expand a range of activities, the school for regulatory arbitrage; they are subject to regulation other than the banks, it's not just obvious that their competitive advantage will decline. Now, what I would say is this, is that if you look at where we're all headed, there are many possible scenarios. Because of time constraints, I'm not going to go through them, but it clearly depends very much on the regulators. So, PSD2, if you know what that is, game changer potential. Let me just emphasize that what's more likely to go on, I suspect, is retail banking, if I just look at that for low income controlled curated platform. Banks will outsource products designs for the less profit products. Banks will form collections of invested re-products and customers will benefit from diversely customized offerings. The FinTechs will be offering products as well but the banks will potentially capture those customers and as potentially regulators will have to come in because customers are going to really like it, but customers aren't going to know what they're not going to see. And so, that's a real challenge. If that's how all of these evolves.

ענת לוין, חברת דירקטוריון במכון אהרן; משנה למנכ"ל, כלל ביטוח

- אחזור לנושא האי-שוויון. אני חושבת שההחרפה באי השוויון שאנחנו רואים פה נובעת מנושאים שלא דיברנו עליהם. נושא אחד הוא כמובן הריבית הנמוכה והנושא השני הוא המיסוי של החברות הגלובליות.
- הגלובליזציה בשנים האחרונות באמת העשירה את המדינות המתפתחות אבל גרמה למעמד ביניים מאוד מאוד מתוסכל במדינות המפותחות. זו לא בעיה כלכלית, זו כבר תהיה בעיה פוליטית, אנחנו רואים את זה גם ב-Brexit, וגם בארצות הברית.
- הטיעון שאני מנסה להוביל אליו הוא שזה שייך למגמה ארוכת טווח שבו השכר יורד כאחוז מהתוצר. עד היום זה היה מיוחס לגלובליזציה, אלחן הראה היום שלא. אני רוצה לטעון שאפשר גם לנסות לייחס אותו לנושאים אחרים כדוגמת מיסוי. אני לא יודעת כמה מכם מכירים את מערכת המס האמריקאית. בסיס המס הולך ועובר היום לפרטיים ויוצא מחברות. כמובן לא מדובר על חברות מקומיות אלא מדובר על אותן חברות גלובליות שאין להן בעצם מדינה. לא יודעים איפה למסות אותן. הן בורחות במרכאות כפולות מבסיס המס ויתכן שהם תורמות גם לאי-שוויון בעולם, כי אנחנו נמצאים בעולם שיש חלק מהכלכלה שהוא לא מטופל ולכן גורם אי-שוויון. הוא לא בהכרח הדברים הגלובליים שאנחנו דיברנו עליהם כל היום, הוא גם נובע ממדיניות פיסקאלית ומוניטארית, פיסקאלית במיסוי ומוניטארית בריבית הנמוכה. לטעמי, הריבית הנמוכה דחתה את מחזורי הפירעון, ויצרה את עודף ההיצע, והיא גם תורמת חשובה מאוד לאי-שוויון. שלא לדבר כמובן על הפערים המאוד מאוד ברורים בין אותו אחד שיש לו נכסים שעולים בריבית נמוכה, לבין אותו אחד שאין לו, והפנסיה שלו נשחקת.
- דוגמא נוספת בתחום התשתיות, גם מהשוק האמריקאי. המרקט-קאפ של האג"ח הקונצרני בעשור האחרון עלה בשלושה טריליון דולר. אתם יכולים לחשוב, נהדר, השקיעו בחברות, השקיעו בתשתיות וכדומה. כמובן שלא כך הוא. אם נעשה מחקר נגלה שהרוב הלך לקנינים-חוזרים (buy-backs). תשימו לב שבגין רגולציה, הדילרים שפעם היו כ-10% מהמרקט-קאפ של אותו אג"ח קונצרני, ירדו היום לפחות מ-1%. מה זה אומר? זה אומר שה-ETFים, שזה מפלצת גדולה שהולכת ומתנפחת בעולמות הפיננסיים, אם היא תפגוש זעזוע קטן של עשרה אחוז ממנה, היא תפגוש דילרים שלא יודעים איך כמובן לספוג אותה. אז אותו משבר כלכלי שדיברתי עליו, אותו לחץ חברתי שדיברתי עליו גם בעולם של מעמד הביניים וגם בעולם של המס, שבעצם מושתת יותר על האזרחים ופחות על החברות הגלובליות, עלול לפגוש קטסטרופה בשווקים. וכולנו צריכים לשים לזה לב.
- דבר אחרון לעולם הביטוח, שפחות שדיברנו עליו. עולם הביטוח עובר מהפכה דרמטית עם כל הסנסורים והאינטרנט של הדברים (IOT), מה הם נועדו לעשות? הם נועדו בדיוק למנוע את האירוע שבפניו אנחנו מבטחים את עצמנו. אם זה תאונת דרכים, אם זה אש. בטח בעולם של ביטוח כללי. זאת אומרת שכל המודל של הביטוח יצטרך לעבור ממודל של אחרי האירוע למודלים שעוזרים למנוע. זה אתגר עצום לחברות הביטוח, לטעמי הרבה יותר גדול מהאתגר הבנקאי. פה בכלל השאלה מי מאכיל את מי. זה פשוט מודלים אחרים של שיתופי פעולה. כמובן שהמתחרים שאנחנו נפגוש שמה יהיו, כמו ששמעתם בהרצאה של חדווה, גוגל ואמזון וגופים כאלו. אנחנו רואים כבר גופים מהעולם נמצאים בשיתופי פעולה.
- רק הערה אחרונה לחדווה ולדני. אני יותר בכיוון של דני כשמדברים על פינטק בישראל, אני חושבת שהטכנולוגיה היא טובה, היא בעיקר תהיה טכנולוגיה תהליכית, היא תשפר הרבה מאוד. אתם רואים זאת בשרשרת הערך הביטוחי. היא תשנה אותה, אבל בוודאי שהיא תשנה את השירות ללקוח, אנחנו נקנה שירותים שהם יותר פרטניים. בביטוח זה קל לי להסביר, אנחנו נקנה את הביטוח בנסיעה מהרצליה לתל אביב ולא נשלם כל הזמן שהאוטו עומד בחנייה. אבל כל עוד, לפחות בעולמות הפיננסיים, לא נפתור רגולטורים את הדבר הפשוט והחשוב כל-כך, שהוא איך מממנים מאזנים של חברות כאלו, אנחנו בעצם לא נקדם שום תחרות ושינוי. תודה.

- אני רוצה לתת שתי הערות כלליות על מה שהמפקחת אמרה, אחר כך נדבר קצת על מה שדני אמר, והכל מנקודת מבטו של הבנקאי.
- לגבי האווירה הרגולטורית בישראל, צריך לזכור שה-OECD מדרגת את ישראל מבחינת נוחות רגולטורים לעידוד הפינטק מספר 20 מתוך 32. אחרינו באה תורכיה. מצבנו עדיין לא מצב טוב והרגולטור לשמחתנו הוא מאוד יוזם בתקופה האחרונה לקדם יוזמות רגולטוריות בתחום הזה. הוא עושה את זה בצורה מאוזנת, בקצב מאוזן, ככל שהמחוקק מאפשר לו זאת. גם ככל שהבנקים מאפשרים לו זאת, כי גם הבנקים עצמם, כמו שחדווה ציינה מציגים הרבה חסמים, כמו שהיא ציינה על טכנולוגיית Legacy, שקשה להיפרד מהם. יש הרבה תוכנות שם ושפות שאף אחד לא יודע לטפל בהם. יש להם הרבה מידע שהם לא יודעים איך לספור.
- לדעתי כל פעם שמדברים על פינטק צריך להסתכל על זה משלושה מנועים: הטכנולוגי, הרגולטורי והביזנס. לפעמים עוזרים אחד לשני, לפעמים מפריעים אחד לשני.
- כשמדובר על טכנולוגיה שמאיצה את הטכנולוגיה, מנקודת מבטו של הבנקאי, זה בעצם כמו מה שהשתנה בתקופה האחרונה, בעשר השנים האחרונות, ולעניות דעתי הרבה אנשים מדברים על 2008, משבר 2008 כמאיץ של הפינטק, אני לא רואה שום קשר בין השניים, היו הרבה קידומים עוד לפני ובעיקר בארצות הברית בתחום ההשקעות. רק מה שבמקרה התפתח, זה בעצם הנגישות, המהירות, והיכולת לקבל טכנולוגיה מתקדמת במחיר ששווה להרבה חברות, גם קטנות. לפני 2005 זה לא היה קיים ולכן זה רק במקרה הגיע ב-2008.
- בתחום הביזנס יש שני דברים שקרו, אני חושב שסטיב התייחס לזה. פעם היו מתחרים. עד לפי שנה חברות הפינטק הגיעו כדי למגר את הבנקים, לקחת את מקומם והבנקים חשבו שבאמת מאיימים עליהם ונלחמו אחד בשני בעצם או לפחות לא שיתפו פעולה. מהר מאוד הבינו החברות הקטנות, קודם כל חברות הגוגל והפייסבוק הם אף פעם לא רוצות להיות תחת רגולציה ולכן אף פעם לא ירצו להיות בנקים. אז נשאר רק הקטנים, והקטנים לא יכולים לקבל את הדבר הכי חשוב בבנקאות, זה אמון הציבור. והגדולים, הבנקים, רואים שהם כל-כך מיושנים מבחינה טכנולוגית, מבחינת הגמישות העסקית שלהם והם צריכים לעבוד עם הפינטק, וככה נוצרו שיתופי פעולה. הדבר השני שהאיץ אותם זה הרצון שלהם לתת יותר מוצרים וכמובן להיות יותר יעילים. בישראל מדד היעילות הוא מאוד לא טוב, יחסית למה שנמצא במדינות אחרות, כמו אוסטרליה.
- הדבר השלישי זה רגולציה. אגב, יש שני סוגים של רגולציה ונראה אותם, אחד זה מה שבא מהשטח, מה שנקרא social license to operate, עצם העובדה שהציבור יש לו יותר נגישות ויכולת לעבוד ולקבל נתונים על מה שקורה בשטח, ולעבוד כנגד הבנקים וגם לעבוד לשכבה הכי נמוכה, ולעזור להם. אני מציג כאן כמה יוזמות בעולם שאנחנו גם מנסים לקדם אותם בישראל, אבל כל אלה הם אלה שמייצרים צורך טכנולוגי והם מחייבים אותנו להתקדם. מדובר על כמו שאמר סטיב, ונדמה לי עוד דובר, מדובר על unbundling בכל התחומים, וזה בעצם מה שקורה בפיינטק. לא באים ומחליפים את הבנקים אלא בכל תחום ותחום הולכים ומתמחים עוד ועוד. אחד הדברים שמדברים עליהם זה ה-AI ועל הצורך לשרת את הלקוח וזה עובר מסע שפעם היו רק מתארים את זה, אחר כך צופים את זה, אחר כך נותנים לו הצעות איך הוא צריך לדבר, או איך צריך לקבל הלוואות או להשקיע והיום הם צריכים גם לדבר איתו ב-real time. אנחנו רואים את ההתפתחות של הבנקים שמתחילים להיות. נעשה יותר ויותר צפוף כאן, לעבוד בשיתופי פעולה עם כולם בכל מיני דרכים, בין אם ב-Partnership, White Labeling, Acquisition. פעם כמו שאמרתי לא עבדו ביחד. זה לא הולך להיפסק, זה רק נמשך. זה נמצא בכל העולם, בכל הבנקים, זה לא נמצא רק בבנק אחד או שניים.

- אנחנו מדברים על ישראל ועל סין ועל ארצות הברית. כדאי לנו גם להסתכל על השכנים שלנו, מתפתחת שם תעשייה פינטק ענפה והיא תשמח לעבוד עם הישראלים. תודה רבה.

יעל הדס, המרכז הבינתחומי הרצליה (שאלה מהקהל)

- שאלה לד"ר חדווה בר, רציתי לדעת איך השינויים הטכנולוגיים האלה ישפיעו על התפקיד של הבנק המרכזי בנושא של היצע הכסף. כלומר, אם לא צריך מזומן אז איך בדיוק זה יעבוד? ואיך זה ישפיע על יחס הרזרבה אם כל אחד נותן כמה אשראי שהוא רוצה?

חדווה בר, המפקחת על הבנקים, בנק ישראל (תשובה)

- אין ספק שהשינויים האלה צריכים להשפיע גם על הבנק המרכזי. כבנק המרכזי הוא שאחראי על הטבעת מטבעות וגם על הפיקוח על הבנקים. השאלות שאת מעלה אלה שאלות שאנחנו שואלים את עצמנו היום. אספר לכם לדוגמא שבנקים מרכזיים כולל בנק ישראל שואלים את עצמם לדוגמא האם להנפיק מטבע דיגיטלי? מה המשמעות של עולם כזה שיש מטבע דיגיטלי? האם אגב ביטקוין הוא מטבע (בסוגריים - לא). אנחנו בפיקוח על הבנקים שואלים את עצמנו האם אנחנו צריכים לאפשר את זה ולעודד את זה, כי יש פה זווית של הלקוחות שרוצים לעשות במטבעות האלה. יש פה הרבה מאוד שאלות, גם כבנק מרכזי שאחראי על הכסף וגם לרגולטורים, איך אנחנו מתמודדים.
- אני אספר לכם בכנות, כשישבתי בסין עם אחד הבנקים האלה שהתחיל כחברה טכנולוגית וראיתי את כל האוסף פעילויות, שאלתי את עצמי – וואו, איך מפקחים על דבר כזה? האם באמת זה רק בנק? כל הנושא של ה-Privacy של המידע, אולי בסין זה קצת פחות אקוטי, אבל בישראל, זה מעורר המון המון שאלות גם לרגולטורים.
- אנחנו עצמנו מבינים שאנחנו צריכים להשתנות גם, אנחנו בודקים בחזיתות שונות. האמת שמי שעזר לי להבין את זה, זה פרופ' דני צידון, כשאמר לי לפני שנכנסתי לתפקידי "וגם הפיקוח צריך להשתנות, אל תטעי". אנחנו מנסים להשתנות וזה גם לנו לא קל, כן? כי יש לנו Legacy Mindset לפעמים. אז הקמנו יחידה, הבאנו אנשים טכנולוגיים, כי אין מה לעשות במהפכה טכנולוגית אתה צריך את האנשים האלה. לצערי אני לא ענית לך, כי זה מורכב, אבל אנחנו חושבים על השאלות האלה גם בזווית של הנגידה וגם בזווית של הפיקוח על הבנקים.

שלמה דברת, יו"ר דירקטוריון מכון אהרן; מייסד ושותף כללי, קבוצת ויולה

- תודה, ברשותכם אני רוצה להגיד כמה הערות. שוב, מאותה זווית, אני כמובן מסכים עם כל מה שדני אמר, אבל אני רוצה להיות טיפה יותר Bold, כי אני חושב שהעולם משתנה יותר מהר ממה שהאנשים כאן אמרו.
- המהפכה שהתחילה ב-2007, אותה מהפכה שאפשרה את הנגשת הטכנולוגיה, את ה-Cloud את המובייל ואת ה-Social ויצרה באמת הנגשה של מה שאנחנו קוראים Digital Life של ה-Consumer יצרה המון המון הזדמנויות. אנחנו עובדים צמוד גם עם TENCENT וגם עם עלי-באבא, באמת דוגמאות נהדרות להצלחה יוצאת דופן. אבל בעולם הטכנולוגי כשאנחנו מדברים על Enterprise אנחנו מדברים על שני דברים. אנחנו מדברים על Transformation ועל ה-Disruption ואני רוצה דקה לבלות על זה.

- המונח Transformation הוא בעצם שינוי באיך. חברות ועסקים שלוקחים דברים שעשו קודם כמו תשלומים, כמו שירות לקוחות, כמו שיווק, כמו Compliance כמו Investment Management ומשתמשים בטכנולוגיות החדשות לעשות את זה בצורה דרמטית יותר יעילה ואחרת וכו'. זה Transformation קריטי. חברות שלא יעברו את ה-Transformation חברות שיישאר עם Data Center ולא עם Cloud או חברות שימשיכו לעשות את אותו דבר לא יישארו. אני הרצאתי לאחרונה למשל ב-China Life לכל ההנהלה של China Life, חברת הביטוח הגדולה ביותר בסין. יש להם שני מיליון סוכני ביטוח במשרה מלאה, אמרתי להם, תחשבו האם בעוד עשר שנים יהיו לכם בכלל סוכני ביטוח ויש תמיד שאלה של איך עושים את ה-Transformation הזה.
- אבל יש גם Disruption ו-Disruption זה שינוי במה ולא שינוי באיך. ב-Disruption שחקנים נעלמים. כולנו מכירים את הסיפור על Western Telegraph בסוף המאה ה-19, 40 אחוז מהמרקט-קאפ של Wall street, היה שם מהנדס צעיר שכתב נייר פנימי, קראו לו בל, הוא כתב שאולי כדאי לחשוב על טלפון, והם הסבירו לו שהם בביזנס של טלגרף ולא בביזנס אחר, הוא עזב אותם, הקים את בל לבס, והשאר הוא היסטוריה. 40% מהמרקט-קאפ של ה-Wall street נעלם בסוף המאה ה-19 מן העולם.
- אני מרצה גם לחברות רכב, ואני אומר את המשפט הבא – אם אתם חושבים שאתם בביזנס של לייצר מכוניות אתם לא תהיו קיימים בעוד עשר שנים. עכשיו אני אומר אותו דבר גם לסטיב ולבנקים וכו'. אם אתם חושבים שאין מישהו אחר שיכול להחליף אתכם אתם טועים. אם חברות הביטוח יחשבו שאין אף אחד שיכול לבוא ולעשות Disruption, בוודאי בעידן, ואני מאוד מסכים עם סאמר, ה-Unbundling הולך להיות מאוד דרמטי. כלומר, הסופר מרקט הזה של השירותים הפיננסיים הולך להישבר. חלק גדול מהשירותים יעברו ללקוחות אחרים. צריך לזכור שחברה כמו אמזון, אם מחליטה ללכת להיכנס לתחום האשראי הצרכני זאת הזדמנות יוצאת דופן, היא יכולה לעשות Disruption וחלק גדול מהבנקים מעולם לא יוכלו. אני רוצה להוסיף לזה שאם בעבר מקור ההון העיקרי של בנקים היה פיקדונות של לקוחות, אז יש שאלה שהאם בעולם של ריבית נמוכה לאורך שנים ובעולמות איגוח ומוסדיים וכסף מוסדי שהוא יותר גדול מהפיקדונות, האם זה באמת היתרון הגדול של בנקים. אני חושב שהמודל העסקי של בנקים וחברות ביטוח נמצא באיום דרמטי וזה לא רק טרנספורמציה אלא זה Disruption.
- אני רוצה להגיד הערה לגבי ישראל. תראו, אחד הדברים האבסורדים לגבי מדינת ישראל, ותרשו לי להשתמש במילים קיצוניות, אנחנו מדינה מתקדמת מאוד במוצרים ובתעשיית ההייטק ואנחנו מדינה מאוד מאוד מפגרת ביישום של טכנולוגיות. כל תחום דיגיטלי שאני אקח פה, ישראל נמצאת במקום נמוך. יש לי בת בניו-יורק, החיים הדיגיטליים שלה כל-כך שונים מהחיים הדיגיטליים שלנו. הייתי עכשיו בסין גם, אתה רואה את החיים הדיגיטליים של Consumer סיני ממוצע, דרמטית יותר טובים. זה לא נכון רק בפינטק, זה נכון בתשתית האינטרנט, התשתית התקשורתית במדינת ישראל מפגרת בסדרי גודל אחרי תשתיות תקשורת בעולם. זה נכון לגבי סחר אלקטרוני. אין לנו סחר אלקטרוני, במדינת ישראל היא אחת המדינות הכי נמוכות ב-OECD בשיעור הסחר האלקטרוני. אנחנו מדינה שעדיין לא הצליחה לפתור את בעיית אובר ואין לנו תחבורה שיתופית. הנ"ל נכון גם בתחום השירותים הפיננסיים, למה אין לנו בישראל עדיין ארנק אלקטרוני. חברות ישראליות מובילות בעולם בתחום של שירותים פיננסיים ועדיין בישראל, ואני לא בטוח שרק הרגולציה אשמה, יש כאן דברים הרבה יותר משמעותיים. אני כן חושב אבל שזה צריך להתחיל ממדיניות ממשלה ואנחנו צריכים לשאול את עצמנו, אנחנו מדברים על פריון, אנחנו מדברים על הון פרטי, בואו נסתכל על הנקודה הזאת ונשאל את עצמנו למה בעצם החיים הדיגיטליים של מדינת ההייטק היא בעצם לא יותר טובים מאשר כל מדינה אחרת בעולם, אולי יותר גרועים.

צביקה אקשטיין, ראש מכון אהרן; דיקן בית הספר טיומקין לכלכלה, המרכז הבינתחומי (שאלה)

- אני מקשיב ואני חוזר לתקופה שהייתי בנקאי מרכזי, ואני שומע את השינויים הדרמטיים שכולכם מדברים עליהם, טכנולוגיים ואני מתחיל לראות בעיני רוחי את הספר של רוג'רס על הוגו ועל... This Time Is Different, ואני שואל את עצמי... אני שואל אתכם בעצם, כמעט כל פעם שהייתה פריצה דרמטית של מכשירים פיננסיים חדשים זה נגמר במשבר. אנחנו פה מקבלים מכשירים פיננסיים חדשים, אני לא יודע, הערכות שונות של הסיכון, BIG DATA, איזה מכונה שתחשב את הסיכונים, כל אחד יוכל להיכנס לשוק כמו שאת מתארת בכל העולם, הלוואות יתנו בכל מיני דרכים, בעיקר מערכת תשלומים. לכן אני שואל את השאלה האם קיימת היום בעצם מחשבה בתוך המערכת של החשיבה הזו, כולל מצב של הביזנס, של גולדמן, כי בסוף כשיש משברים פיננסיים מי שמפסיד הכי הרבה כסף זה חברות. והאם בצד השני, האם יש חשיבה על הסיכונים הפיננסיים שאנחנו נכנסים, כשהכל מסתובב בעננים. השאלה מופנית לכולם...

סטיב סטרונגין, ראש מחלקת מחקר השקעות גלובליות, גולדמן סאקס (תשובה)

- I'll give you a very quick answer to part of it. I will slightly change one of your sentences. You said we invented new financial instruments and we're having new crisis. We invent many new financial instruments and we still have old crisis. But it raises what is probably the greatest risk in these systems and you've already seen this once and so, it's worth explaining. The softer layer of the FinTech companies and in US, as an example, if you have an idea how far this because I'm not in any way confused about the threat. Market making in equities on New York stock exchange is now 80% market share by FinTech companies who have essentially no capital and cannot hold overnight positions. And the reason, about two months ago, you saw a 10% decline in the equity market despite the fact of new events is because the risk models indicated there was a slight probability they would have positions at the end of the day and since they're not allowed to have positions at the end of the day, they become subject to all the regulations, they threw their entire book on the market on 3pm. And it took the US equity market down by 10%. That was based on two ETFs having a problem. Right. It took the US equity market down 10%. So, these FinTechs created massive operational fragility in the market because they are not regulated in the same way. It is precisely the problem. I was at the senior FED staff for the '87 crash, it is the exact same technical problem which generated the '87 crash.

דני צידון, חבר דירקטוריון מכון אהרן; מייסד ושותף כללי, קבוצת ויולה (תשובה)

- אני חושב שהרגולטור זה דבר חשוב, אבל אני אגיד את זה בצורה הבאה, יש טכנולוגיה מדהימה שנמצאת לנו תחת היד, ולהגיד עכשיו להיזהר מרגולציה, זה בערך כמו לקחת את המטוס שאתה טס איתו לניו-יורק ולהגיד לו תטוס 250 קמ"ש כי זה הרגולציה שאנחנו יודעים לעשות. הטכנולוגיה משנה את העולם. אתה לא יכול להישאר עם הרגולציה הקודמת, אתה לא תישאר במקום, אתה תיפול. אתה צריך לדעת להשתנות ולהשתנות נכון. זה לא

אומר שצריך לוותר בכל דבר ויש מקומות שמה לעשות, אפילו אני יותר קשוח וד"ר בר תדע להגיד לך שפעם היא קיבלה ממני SMS והיא הייתה בשוק מזה שאמרתי שצריך לשמור על איזה רגולציה. לא קורה הרבה, אבל זה קורה. צריך להיות מאוד סלקטיבי, מאוד זהיר. מה שסטיב אמר זה מאוד נכון. זה רגולציה עקומה, כל ההמצאה הזאת של דוד פרנק זה הדבר הכי עקום שכלכלנים ועו"ד המציאו בעשור האחרון. זה לא קשור לפינטק. הפינטק מנסה לייצר איזשהו מעקף על רגולציה אווילית שיצרו לפני כעשור כתוצאה מאיזשהו משבר שהוא באמת מאוד משמעותי. כולם יודעים שאני שמונה שנים לימדתי קורס עליו, אז אני מאמין בו באמונה שלמה. הפתרון הוא לזוז קדימה עם הרגולציה, לעשות את זה, בצעדים נכונים ובעיקר בצעדים שאתה יכול לחזור מהם. זאת אומרת גם הרגולציה תטעה וגם השוק יטעה וגם ההתפתחות תטעה ואתה צריך ללכת קדימה כל הזמן כי זו הדרך היחידה שלך לגלות את האמת היא כשאתה טועה לא להתבייש, להגיד טעיתי, לחזור אחורה. כנראה, אם תעבוד ככה, זה יקרה לפני שיקרה איזשהו משבר מאוד גדול.

חדוה בר, המפקחת על הבנקים, בנק ישראל (תשובה)

- אני רק אומר שאני שותפה לתחושה שכן יש פה סיכון יותר גדול. אנחנו לוקחים סיכונים, וסיכונים גם מתממשים לכן אנחנו צריכים לעשות את זה בצורה אחראית. בסוף המבחן האמיתי רק כשיהיה המשבר הבא. השאלה כמה מהר הוא יקרה ואיך נצא ממנו. רק אז נדע באמת האם המודלים האלה החדשים, לתת אשראי על בסיס Big data בלי הכרות עם הלקוח, זה עובד או לא, האם חברות כאלה שהן טכנולוגיות יודעות לעבור משבר, האם יש להן את ההון, זאת שאלה. אנחנו כרגולטורים צריכים למצוא את האיזון. זה לא קל. שאלה רלוונטית.

מרטין אייכנבאום, אוניברסיטת נורת'וסטרן (תשובה)

- Just an observation. We talked about regulation and cloud, don't think that we talk about a lot of players. We are talking about two big players, Microsoft and Amazon. They are too big to fail (TBTF), and we should respond to that.

עומר מואב, יו"ר הכנס השנתי של מכון אהרן, המרכז הבינתחומי הרצליה

- אני רוצה לחבר את כל מה שלמדנו עכשיו לשאלות של צמיחה כלכלית וצמצום עוני. הרעיון שאשראי לעסקים קטנים, אשראי למשקי בית קטנים יכול לחלץ מעוני, הוא רעיון מאוד ישן. התיאוריה הכלכלית והגישה הפופולארית גורסות כבר הרבה מאוד שנים שהקושי של אנשים עניים הוא שאין להם אשראי, יש רעיונות, יש יוזמות, יש פוטנציאל עסקי אבל אין אשראי. בשנים האחרונות הוקמו בעולם הרבה מאוד NGO'S של מיקרו קרדיט ולמעשה העולם השתנה בזה שעכשיו יש גישה לאשראי זול להרבה מאוד אנשים עניים בעולם, בהיקפים של מיליארדי דולרים. התקווה הייתה מאוד גבוהה, למעשה נדמה לי שב-2005 הבנק העולמי או ה-IMF הכריזו על "שנת המיקרו קרדיט" ושנה אחרי זה מוחמד יונס שהקים את הבנק הראשון למיקרו קרדיט – בנק גרמין קיבל פרס נובל לשלום. אך עשר שנים אחר כך התוצאות מאוד מאכזבות. המיקרו קרדיט לא סייע לאנשים מאוד עניים להיחלץ מעוני, במקרים רבים הוא אפילו גרם להם ליותר עוני משום שהם לקחו

הלוואות כדי לצרוך, שקעו יותר בחובות ולא הקימו עסקים. מצד שני, איפה כן נמצאת התקווה לדעת? עסקים קטנים שהיו קיימים יכלו לקחת הלוואות ולגדול. הצמיחה של עסקים היא קריטית לצמיחה של הכלכלה, משום שגם מי שרוצה להיחלץ מעוני לא חייב להיות בעל עסק, יכול להיות עובד שכיר, וכאשר יש לנו צמיחה כלכלית של עסקים, וחלק מהצמיחה הכלכלית הזאת נובעת מקיומו של אשראי אז יש יותר מעסקים, יותר ביקוש לעבודה, שכר העבודה יעלה.

- נחבר את כל הסיפור חזרה לממשלה, התפקיד של הממשלה הוא להסיר חסמים שעומדים בפני עסקים קטנים, בפני עסקים בינוניים, ובפני עסקים גדולים. להסיר חסמים שמונעים מהשוק הפרטי להשפיע ולספק צמיחה כלכלית, תעסוקה ורווחה.
- אני רוצה להודות באמת מקרב לב לכל מי שהשתתף, כל מי שדיבר, כל מי שהייתה לו את הסבלנות להישאר עד השעה הזאת. אני חושב שהתמורה הייתה פנטסטית. אני חושב שזה היה כנס יוצא מן הכלל, להודות כמובן לצביקה על התוכנית ועל זה שהוא הזמין את כל האנשים, התמיכה החשובה מאוד של שלמה. אני לא אתחיל למנות פה עוד שמות, כי הרשימה ארוכה מידי, אבל אני כן רוצה להודות לצד האדמיניסטרטיבי. הכל היה מאורגן פה למופת. ראשית, לאלונה פולנסקי ממחלקת אירועים של הבינתחומי, שנית למאי שעזרה בכל הארגון ובראש ובראשונה, מי שבאמת עשתה את הכל וניהלה את הכל, עורכת דין ורד צבר. תודה רבה ורד. תודה רבה לכולם.